

ALMAN İDARİ YARGILAMA HUKUKUNDA İPTAL DAVASINDA SUBJEKTİF KAMUSAL HAK İHLALİ KOŞULU

*The Condition of Violation of Subjective Public Rights in the Action for Annulment in
German Administrative Litigation Procedure Law*

Arş. Gör. Dr. Yasin SÖNMEZ*

Öz: Bu çalışmada, Alman idari yargılama hukukunda iptal davası, subjektif kamusal hak kavramı, iptal davası açmada aranan subjektif kamusal hak ihlali koşulu ve çevre ile ilgili uyumsuzluklarda AB hukuku ve Alman hukuku arasında bu koşul nedeniyle ortaya çıkan uyumsuzluk konuları incelenmektedir. Fransız hukukundan esinlenmiş olan idari yargılama hukukumuzun penceresinden bakıldığında, Alman hukukunda iptal davasının yalnızca bireysel idari işlemlere karşı açılabilen, kural olarak yürütmenin kendiliğinden durduğu, işlemin hukuka aykırılığının subjektif kamusal hak ihlali ile birlikte denetlendiği subjektif nitelik arz eden bir dava olması; üstelik idarenin açık ret yanıtları ve hareketsiz kaldığı durumlar için yükümlülük davası adı altında başka bir davanın öngörülmesi, bir dizi ilgi çekici husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Alman modelinin, öngördüğü subjektif kamusal hak ihlali koşuluyla Türk ve Fransız sistemlerinden daha katı olduğunu ileri sürmek mümkün olmakla birlikte, AB hukukunun etkisiyle, Özellikle ABAD'ın *Trianel* kararından sonra iptal davasına erişimde kısmi esneklikler de yaşandığını söylemek mümkündür. Çalışma, Türk idari yargılama hukukundan oldukça farklı özellikler arz eden Alman idari yargılama hukukunda iptal davası, bu davada aranan subjektif dava ehliyeti ile bunun tanımlanmasında rol oynayan subjektif kamusal hak kavramı konuları hakkında okuyucuya genel bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Alman idari yargılama hukuku, İptal davası, Subjektif kamusal hak kavramı, Subjektif kamusal hak ihlali, Avrupa Birliği Adalet Divanı.

Abstract: This study examines the action for annulment (*Anfechtungsklage*) in German administrative litigation procedure law, the concept of subjective public right, the subjective public right violation condition required for filing an action for annulment and the resulting incompatibility between EU law and German law in environmental disputes due to this requirement. From the perspective of Turkish administrative litigation procedure law, which is inspired by French law, several interesting points emerge regarding the German legal system: action for annulment can be brought only against individual administrative acts, the contested act is automatically suspended as a rule, and the act's unlawfulness is reviewed together with an alleged infringement of a subjective public right. Moreover, German law provides a separate "action for the issue of an administrative act (*Verpflichtungsklage*)" for cases in which the administration issues an express refusal or remains inactive. Furthermore, it is possible to argue that the German model is stricter than both the Turkish and French systems due to its requirement of a violation of subjective public rights. However, under the influence of EU law—particularly following the Court of Justice of the European Union's (CJEU) *Trianel* decision—it is also possible to observe that there have been partial flexibilities in access to actions for annulment. This study aims to provide the reader with a general perspective on the action for annulment in German administrative litigation procedure law which exhibits quite different characteristics from Turkish administrative procedure law. It also seeks to explore the requirement of standing in this action and the concept of subjective public rights that plays a crucial role in defining it.

Keywords: German administrative litigation procedure law; Action for annulment; Concept of subjective public right; Violation of subjective public rights; Court of Justice of the European Union.

* Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku ABD, ysonmez@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1744-6087

Makale Geliş Tarihi: 16.07.2025, Makale Kabul Tarihi: 27.08.2025

GİRİŞ

Bilindiği üzere, idarenin yargısal denetimi, bu denetimin mümkün olduğu ülkelerde, Anglo-Sakson ve Kara Avrupası olmak üzere, iki temel sistem üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte, bu iki rejimden birini benimsemiş olan ülkelerde, dava türleri ve subjektif dava açma ehliyeti gibi idari yargılama usulü konuları ülkeden ülkeye farklı özellikler gösterebilmektedir. Örneğin Türk hukukunda iptal ve tam yargı davası adı altında iki dava türü söz konusu iken, idare hukukumuzun iktibas edildiği Fransa'da hem olağan hem de ivedi yargılama usulü bakımından ülkemizde bulunmayan dava türleri bulunmaktadır. Yine subjektif dava ehliyeti kapsamında, Fransa ve Türkiye'de iptal davası açacak davacının menfaatinin ihlal edilmiş olması koşulu aranırken, Almanya'da davacının subjektif - kamusal- bir hakkının ihlali koşulu aranmaktadır.

Almanya'da idari yargı mercileri önündeki yargılama süreci, diğer bazı ülkelerde (Türkiye, Fransa gibi) olduğu gibi objektif bir nitelik taşımamaktadır; dava konusu idari işlemin hukuka uygunluğu da hâkim tarafından incelenmekle birlikte, yargılama süreci yalnızca bireylerin subjektif haklarını korumaya hizmet etmektedir. Başka bir deyişle, Alman idari yargılama hukukunda subjektif hakların korunması kaygısı, objektif yasallığın korunması kaygısının önüne geçmiştir.¹ Dolayısıyla, Alman idari yargılama hukukunda iptal davasının ve bu davaya özgü subjektif ehliyet koşulunun Fransız sistemi ve ondan esinlenen Türk sistemi karşısındaki özgünlüğünün veya farklılığının ortaya konulması, bu çalışmanın hazırlanmasında rol oynayan en önemli etken olmuştur. Bu çerçevede çalışmanın amacı, Alman sistemine özgü iptal davasında subjektif kamusal hak ihlali koşulunun, genel olarak iyi işleyen bir sistemin bir parçası olduğunun ortaya konulmasıdır. Buradan hareketle, özellikle çevre ile ilgili uyuşmazlıklarda çevre derneklerinin iptal davasına erişimi konusunda, subjektif kamusal hak ihlali koşulunun belirli bir katılığa sahip olduğu ancak bu konuda olumlu yönde bir dönüşüm geçirdiği hususu da ortaya konulacaktır.

Bu çalışma, temel olarak Alman hukukçular ve Alman kamu hukuku uzmanları tarafından yazılmış olmakla birlikte, İngilizce, Fransızca ve Türkçe kaynaklar incelenerek hazırlandığından, doğrudan Almanca kaynakların da kullanılması (doktrin ve yargı kararları) şüphesiz ortaya daha zengin bir sonuç çıkaracaktı. Bu çerçevede, çalışmada incelenen konuların çok daha ayrıntılı araştırmalara konu edilmesi mümkündür.

Çalışmanın birinci bölümünde Alman idari yargılama hukukunda iptal davasının özellikleri, ayrıca genel bir bakış açısı sunmak amacıyla diğer idari dava türleri incelenmektedir.

İkinci bölümde öncelikle subjektif kamusal hak kavramının ne olduğu ve daha sonra da iptal davasında subjektif kamusal hak kavramının yeri incelenecektir. Çalışmanın dar tutulması amacıyla, aslında tüm idari davalarda

¹ Christian Autexier, "La Jurisdiction Administrative En Allemagne Depuis Le XIXe Siecle", no. 19, 1998, Paris, Revue d'histoire des facultes de droit et de la science juridique, s. 81.; Thomas Groh, "L'intérêt à agir dans le contentieux administratif allemand", L'accès au juge: Recherche sur l'effectivité d'un droit, (Eds. Virginie Donier, Béatrice Lapérou-Schneider), Bruylant, Brüksel, 2013, s. 339 vd.

gerekli bir kabul edilebilirlik koşulu olan subjektif kamusal hak ihlali koşulu yalnızca iptal davası bakımından incelenmektedir.

Subjektif kamusal hak ihlali koşulu, iptal davasına erişimde sınırlar belirlerken, AB hukukuna uyum ve mahkeme içtihatları, özellikle çevre davalarında bu koşulun esnetilmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede, çalışmanın son bölümü bu konuya ayrılmıştır.

I. ALMAN İDARİ YARGILAMA HUKUKUNDA İPTAL DAVASI

Alman idari yargılama hukukunda iptal davasını incelemeden önce, Almanya'da idari yargının geçmişine kısaca bir göz atmak yararlı olacaktır.

Kamu gücünün sınırlandırılması ve bu güce tabi olan bireyin hukuka aykırı işlemlere karşı kendisini bir mahkeme önünde savunma imkanına sahip olması gerektiği fikri Alman tarihinin çok erken dönemlerinde ele alınmıştır.²

Alman tarihinde idareden ayrı ve bağımsız ilk idare mahkemesi (*Verwaltungsgerichtshof*), bir yüksek mahkeme olarak, 1863 yılında Baden Büyük Dükalığı'nda kurulmuş olup, Almanya'da idari yargının başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir.³

1871 yılında Alman İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra, özellikle 1875'te Prusya Yüksek İdare Mahkemesi'nin (*Oberverwaltungsgericht*) kuruluşuyla birlikte, yüksek idare mahkemeleri yayılmıştır.⁴ Bu dönemde, ilk derece aşamasında idari uyuşmazlıkların yargısal denetimi, idare içinde oluşturulan kurullarda yapılmakta ve bu kararlara karşı da üst derece veya ikinci derece mahkemeleri olan bağımsız idare mahkemelerine başvurulmaktaydı.⁵

Daha sonra, Weimar Cumhuriyeti döneminde, 1919 tarihli Anayasanın 107. maddesi ile bireylerin idarenin kararlarına karşı korunması için idare mahkemeleri öngörülmekle birlikte, bu mahkemelerin yetkileri, Alman İmparatorluğu döneminde olduğu gibi yine sınırlı kalmıştır.⁶ Weimar Cumhuriyeti döneminde, ilk kez Hamburg'da olmak üzere, Eyalet Yüksek İdare Mahkemesinin yanında ilk derece idare mahkemesi olarak görev yapacak idare mahkemeleri kurulmuştur.⁷

² Diana zu Hohenlohe-Oehringen, "The principle of effective legal protection in German administrative law", *The Principle of Effective Legal Protection in Administrative Law*, (Eds. Zoltán Szente, Konrad Lachmayer), Routledge, London, 2016, s. 122.

³ Hohenlohe-Oehringen s. 123.; Bülent Kent, "Almanya'da İdari Yargı Teşkilatı", C.15 S. 2, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2007, s. 190.

⁴ Hohenlohe-Oehringen s. 123.

⁵ Kamile Türkoğlu Üstün, "Almanya'da İdari Yargının Tarihi Gelişimi", Prof. Dr. Metin Günday Armağanı, Atılım Üniversitesi Yayınları No :65, Ankara, 2020, s. 1454.

⁶ Hohenlohe-Oehringen s. 125.; "Bu dönemde halen birçok eyalette idari yargının görev alanının sayma yoluyla belirlenmiş olması ve özellikle iptal davalarının kapsamının yükümlendirici idari işlemlerle sınırlı tutulması hukuk devleti gereksinimleriyle uyusmamaktaydı", Friedhelm Hufen, *Verwaltungsprozessrecht*, 8. Auflage, München, Verlag C.H. Beck, 2011, s. 29 (Aktaran: Türkoğlu Üstün, s. 1458.

⁷ Kent, s. 190.

1933-1945 yılları arasında hüküm süren Nasyonal Sosyalizm döneminde ise, idari yargı yerleri *de facto* olarak işlevsiz hale getirilmiş ve idare mahkemelerinin kararları idarenin iznine tabi kılınmıştır.⁸ Hatta 1944 yılında bütün idare mahkemeleri tamamıyla kaldırılmıştır.⁹

Nasyonal Sosyalizm döneminde yaşananlar, 1949 yılında kurulan Almanya Federal Cumhuriyeti'nde kişinin devlet karşısında korunması husundaki düzenlemelere özel bir önem verilmesine yol açmıştır.¹⁰ Bu çerçevede, İkinci Dünya Savaşının ardından, Batı Almanya'da (Almanya Federal Cumhuriyeti) 1949 Anayasası'nın (*Grundgesetz*) 19/4. maddesi ile idarenin işlemlerine karşı bağımsız mahkemeler tarafından etkin hukuki koruma sağlanması anayasal bir hak olarak tanınmış ve 1952 yılında Federal İdare Mahkemesi (*Bundesverwaltungsgericht*) kurulmuştur.¹¹ Ayrıca ülke genelinde 52 idare mahkemesi ve her bir *Land* için bir adet olmak üzere 16 istinaf mahkemesi kurulmuştur.¹² 21 Ocak 1960 tarihinde ise idare mahkemelerinin teşkilatını, yetkilerini, mahkemeler önündeki yargılama usullerini, mahkeme kararlarının icrasını vs. düzenleyen İdare Mahkemeleri Kanunu (*Verwaltungsgerichtsordnung-VwGO*) kabul edilmiştir. Son olarak, idari merciler önünde izlenecek idari usule ilişkin hükümler, 25 Mayıs 1976 tarihli Federal İdari Usul Kanunu'nda (*Verwaltungsverfahrensgesetz*) ve daha sonraki yıllarda çıkarılan, genel olarak bir model taslağa dayanan ve hükümleri günümüzde halen büyük ölçüde değişikliğe uğramamış Eyaletlerin (*Länder*) İdari Usul Kanunlarında kodifiye edilmiştir.¹³

Alman hukukunda iptal davasının da dahil olduğu idarenin yargısal denetimi sistemi ile ilgili olarak, öncelikle Almanya'da bireyin idari mercilerin işlemlerine karşı etkili bir şekilde korunması ilkesinin esas olarak anayasa hukuku düzeyinde tartışıldığı ve kanunlar düzeyinde ise bu ilkeye somut ifade kazandıran bir dizi özel kuralın bulunduğu hususunu belirtmek gerekmektedir.¹⁴ Ayrıca bazı uluslararası hukuk kuralları veya mahkeme kararları bazen ulusal mevzuatta bu kapsamda değişiklik yapılmasını gerektirebilmektedir.¹⁵

Hem idari yargı teşkilatını (1. ila 53. maddeler) hem de idari yargılama usulünü (54. ila 195. maddeler) düzenleyen temel kanun olan 21 Ocak 1960 tarihli Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun "*idari yargı yolu, yetki*" başlığını taşıyan 40. maddesine göre, anayasa yargısına tabi olanlar hariç olmak üzere, kamu hukuku uyuşmazlıklarının tamamı için idari yargı yolu açıktır; ancak bu uyuşmazlıkların incelenmesi, federal bir yasa ile açıkça başka bir yargı

⁸ Hohenlohe-Oehringen, s. 125.

⁹ Kent, s. 191.

¹⁰ Türkoğlu Üstün, s. 1444.

¹¹ Hohenlohe-Oehringen, s. 126.

¹² Alfred Fischer, "Aspects historiques : l'évolution de la justice administrative en Allemagne et en France au XIX e et au XX e siècle et les influences réciproques sur cette évolution", 52e Année, No. 7, 1999, La Revue Administrative, Presses Universitaires de France, s. 13.

¹³ Hohenlohe-Oehringen, s. 127.

¹⁴ Hohenlohe-Oehringen, s. 127-128.

¹⁵ Hohenlohe-Oehringen, s.128.

merciine (adli yargı düzenine) verilmemiş olmalıdır.¹⁶

İptal davası, tarihsel olarak, Almanya'da 19. yüzyılda ortaya çıkan idari yargılama hukuku sisteminde uzun süre mevcut olan tek idari dava olmuştur.¹⁷ Günümüzde ise, Alman idari yargılama hukukunda iptal davasının (*Anfechtungsklage*)¹⁸ yanı sıra, yükümlülük davası (*Verpflichtungsklage*), genel eda davası ve farklı tespit davası türleri yer almaktadır.¹⁹

Bu çerçevede, iptal davasını incelemeden önce, Alman idari yargılama hukukundaki diğer dava türlerine, özellikle de yükümlülük davasına (*Verpflichtungsklage*) kısaca değinmek yararlı olacaktır. Yükümlülük davası, Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun "İptal davası, bireysel idari işlem yapılmasına yönelik dava" başlığını taşıyan 42. maddesinde iptal davası ile bir arada düzenlenmiştir.²⁰ Burada "bireysel idari işlem yapılmasına yönelik dava" olarak adlandırılan dava, diğer adıyla yükümlülük davasıdır. 42. maddenin 1. fıkrasında her iki davanın tanımı yapılmış olup, 2. fıkarda, aşağıda daha sonra inceleneceği üzere, bu iki davanın açılması için gerekli subjektif dava ehliyeti olarak subjektif kamusal hak ihlali koşulu düzenlenmiştir.

Türk doktrininde ödev davası²¹ olarak da adlandırılmış olan yükümlülük davası²², idarenin bir idari işlem tesis edilmesi talebini açıkça reddetmesi ya da talep karşısında hareketsiz kalması, talebi dikkate almaması durumunda açılan ve mahkemeden idareyi yapmadığı idari işlemi tesis etmeye mahkûm etmesi talep edilen bir dava türü niteliği taşımaktadır.²³ Başka bir ifadeyle bu davada, davacı tarafından mahkemeden idareyi belirli

¹⁶ Verwaltungsgerichtsordnung / Loi sur la juridiction administrative, Fransızca'ya Çev. Christian Autexier, Anne Cathaly, Centre d'Etudes Juridiques Françaises, Universität Des Saarlandes, Saarbrücken, 1995, s. 21.

¹⁷ Doğu Perinçek, "Federal Almanya İdari Yargısında İptal ve Ödev Davaları", C. 22, S. 1, 1966, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s. 170.

¹⁸ İstatistiksel araştırmalar, iptal davasının Alman İdari Yargılama Usulü Hukukunda en çok açılan dava olduğunu göstermektedir. Bkz. Dilşat Yılmaz, "Alman idari yargılama hukukunda iptal davası", C. XIII, Ankara, 2009, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s. 319.

¹⁹ A. Çağrı Yıldız, Alman İdari Yargılama Hukukuna Özgü Bir Dava Türü - Yükümlülük Davası, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2021, s.1

²⁰ İdare Mahkemeleri Kanunu-VwGO-, md. 42, (1): "*Hem bireysel bir idari işlemin iptali (iptal davası), hem de bireysel bir idari işlemin reddedilmesi veya yapılmaması durumunda bu işlemin yapılmasına yönelik zorlayıcı karar verilmesi (idari bir işlem yapılmasına yönelik dava) dava yoluyla talep edilebilir*", Verwaltungsgerichtsordnung / Loi sur la juridiction administrative, s. 23.

²¹ Perinçek, s. 171 vd.; Türkoğlu Üstün, s. 1463.; Emin Memiş, "Alman İdari Yargı Hukukunda İptal ve Ödev Davalarını İrdeleme", Prof. Dr. Ali Rıza Okur'a Armağan, C.: 20, S. 1, Beta Yayınevi, İstanbul, 2014, S. 1055 vd.

²² Yükümlülük davası ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Yıldız, 2021, s.1 vd. ve Perinçek, s. 170 vd.

²³ Yıldız, 2021, s.1; Hohenlohe-Oehringen, s.134.; Memiş, s. 1063 vd.; Ödev davasının içeriği bakımından, idarenin, davacı tarafından talep edilen idari işlemi yapmayı açıkça reddetmesi veya susması arasında bir fark yoktur, Bkz. Perinçek, s. 172.

bir işlemde bulunmaya zorlayan bir hüküm vermesi talep edilir.²⁴ Dolayısıyla bu dava, iptal davasının aksine bir idarî işlemin geriye dönük olarak hukuk dünyasından kaldırılması için değil, bir idari işlemin yapılmasına hükmedilmesi için açılmaktadır.²⁵ Yükümlülük davası, iptal davası gibi yenilik doğuran bir dava olmayıp, bir eda davası niteliği taşımaktadır ve davacının haklı görülmesi halinde, idare, mahkeme tarafından, talep edilen idari işlemi yapmaya veya talep hakkında karar vermeye mahkûm edilir.²⁶ Ayrıca iptal davasında olduğu gibi yükümlülük davasında da davacının subjektif kamusal bir hakkının ihlal edilmiş olması gerekmektedir. Yükümlülük davası, diğer yandan, idarenin bir yanıt vermesine veya vermemesine göre iki tür alt dava biçiminde karşımıza çıkmaktadır: İdarenin açık bir ret kararına karşı açılan dava (*Versagungsgegenklage*, aynı zamanda *Weigerungsgegenklage* veya *Vornahmeklage* olarak da adlandırılır) ve idarenin hareketsizliği, hiçbir yanıt vermemesi durumunda açılan dava (*Untätigkeitsklage*).²⁷ Ayrıca iptal davasının amacı müdahaleci idarenin müdahalelerine karşı subjektif kamusal hakların korunması iken, yükümlülük davasının amacının ise idarenin kamu hizmetlerinin sunumunda yükümlülüklerini yerine getirmemesi durumunda ihlal edilen subjektif kamusal hakların korunması olduğu söylenebilir.²⁸ Bilindiği üzere hukukumuzda, İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun 10. maddesi kapsamında idarenin kendisine bir işlem yapması için yöneltilen talepleri açıkça reddetmesi veya hareketsiz kalmasına karşı yargısal koruma öngörülmekle birlikte, açık ret yanıtı veya idarenin sessiz kalması, Alman hukukundaki gibi yükümlülük davası adı altında ayrı bir davaya değil, iptal davasına konu edilebilmektedir. Bunun sonucunda da, idarenin açık veya zımni ret yanıtı birer işlem olarak kabul edilip, iptal davası kapsamında, hukuka aykırılık varsa, iptali mümkün olabilmektedir. Alman hukukunda ise, yükümlülük davası aracılığıyla, açık ret yanıtı vermek veya hareketsiz kalmak suretiyle “hukuki edim yükümlülüklerini yerine getirmeyen”²⁹ idarenin yargı kararıyla bir işlem yapmaya zorlanması söz konusudur. Son olarak, aşağıda iptal davası özelinde ayrıca değinileceği üzere, iptal ve yükümlülük davalarının konusunu yalnızca bireysel işlemler oluşturup, düzenleyici işlemler ne iptal ne de yükümlülük davasının konusunu oluşturamazlar.³⁰

İptal ve yükümlülük davasının aynı maddede düzenlenmiş olmaları ve aynı subjektif ehliyet koşuluna tabi olmaları nedeniyle, bu çalışmanın yükümlülük davasını da kapsayacak şekilde genişletilmesi, bütüncül bir bakış açısından daha arzu edilebilir bir şey olsa da, pratik nedenlerle yükümlülük

²⁴ Perinçek, s. 171.; Yıldız, 2021, s.5.

²⁵ Perinçek, s. 171.; Yıldız, 2021, s.5.

²⁶ Perinçek, s. 171.

²⁷ Karl-Peter Sommermann, “Le système des actions et la protection d'urgence dans le contentieux administratif allemand”, *Revue française de droit administratif*, vol. 11, no.6, 1995, s.1145 vd.; Perinçek, s. 171 vd.

²⁸ Yıldız, 2021, s.19.

²⁹ A. Çağrı Yıldız, “İmar Planlarında Kamusal Kullanıma Ayrılan Yerlerin Uzun Süre Kamulaştırılmaması Karşısında Alman Hukukundan Bir Çözüm Önerisi: Yükümlülük Davası”, C.2, S.2, 2020, Türk Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s.297-298.

³⁰ Yıldız, 2021, s.6.

davası ve bu dava açısından subjektif kamusal hak ihlali koşulu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Alman idari yargılama hukukunda, iptal davası ve yükümlülük davası dışında, Genel eda davası (*allgemeine Leistungsklage*), Genel tespit davası (*allgemeine Feststellungsklage*) ve Soyut norm denetimi davası (*Normenkontrollverfahren* veya *Normenkontrolle*) adını taşıyan davalar da bulunmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nda hakların tam ve eksiksiz korunması adına, dava türlerinde bir *numerus clausus* kuralı öngörülmemiştir.³¹

Genel eda davası (*allgemeine Leistungsklage*), konusunu idarenin eylemlerinin oluşturduğu bir dava türüdür. Bu dava, idarenin bir eylemde bulunması amacıyla açılabilceği gibi idarenin bir konuda hareketsiz kalması ya da bir eylemine son vermesi amacıyla da açılabilir.³²

Genel tespit davası (*allgemeine Feststellungsklage*), bir hukuki ilişkinin veya durumun var olduğunun, var olmadığının ya da bir idari işlemin yok hükmünde olduğunun tespit edilmesi amacıyla açılabilir.³³

Diğer bir dava türü ise, soyut norm denetimi davasıdır (*Normenkontrollverfahren* veya *Normenkontrolle*). Bu dava, eyalet düzeyinde faaliyet gösteren Yüksek İdare Mahkemelerinin (*Oberverwaltungsgerichte*), yetki alanları dahilinde yapılan başvuru üzerine, düzenleyici işlemlerin objektif denetimini yaptığı dava türüdür.³⁴

Görüldüğü üzere, Türk hukukunda iptal davası aracılığıyla hem idarenin yapmış olduğu bireysel işlemlere, hem açık veya zımni red işlemlerine hem de düzenleyici işlemlere karşı dava açılması mümkün iken, Alman hukukunda bu kategorilerin her biri için ayrı davalar öngörülmüştür. Dolayısıyla Alman hukukunda iptal davası, Türk hukukundaki iptal davasına göre daha dar kapsamlı bir dava türü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen davaların dışında, Alman idari yargılama hukukunda, Norm tesisi davası (*Normenklage*) ve Etkisi tükenmiş idari işlemlere yönelik tespit davası da (*Fortsetzungsfeststellungsklage*) bulunmaktadır.

İdarenin bir genel düzenleyici işlem tesis etmesine yönelik bir talep içeren davalar kural olarak kabul edilmemekle birlikte, yargı içtihatlarıyla ve istisnai olarak, “tespit davası” ya da “genel eda davası” yoluyla düzenleyici bir işlemin tesis edilmesine ilişkin bir talebin ya da gerekliliğin tespit edilmesinin ileri sürülebileceği kabul edilmiştir.³⁵ İşte bu tür istisnai davalar, Norm tesisi davası (*Normenklage*) olarak adlandırılmaktadır.

Etkisi tükenmiş idari işlemlere yönelik tespit davası (*Fortsetzungsfeststellungsklage*) aracılığıyla ise, etkisi tükenmiş bir idari işlemin hukuka aykırı olduğunun geçmişe yönelik olarak tespit edilmesi ve bu vesileyle, mahkemenin tespit hükmüne dayanılarak sonradan idarenin

³¹ Verwaltungsgerichtsordnung / Loi sur la juridiction administrative, Önsöz s. IV.

³² Yıldız, 2021, s.6.; Hohenlohe-Oehringen, s.137-138; Sommermann, s.1145 vd.

³³ Yıldız, 2021, s.8.; Hohenlohe-Oehringen, s.138-139.; Sommermann, s.1145 vd.

³⁴ Hohenlohe-Oehringen, s.140.; Sommermann, s.1145 vd.

³⁵ Yıldız, 2021, s.6.

sorumluluğuna ilişkin taleplerde bulunulması mümkün hale gelmektedir.³⁶

Dikkatli okuyucunun fark etmiş olacağı üzere, sayılan tüm bu davalar içinde ilgililerin zararlarının tazminini talep edebileceği, Türk hukukundaki tam yargı davasına benzer genel bir tazmin davası türü sayılmamıştır. Bunun nedeni, Alman hukukunda, idarenin sorumluluğuna ilişkin uyuşmazlıkların adli yargı yerleri tarafından görülmesinden dolayı, Türk idari yargılama hukukunda mevcut olan tam yargı davalarına benzer bir dava türünün Alman idari yargı sistemi içinde düzenlenmemesinden kaynaklanmaktadır.³⁷ Nitekim Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun 40. maddesinin 2. fıkrasında, idari sözleşmelerden kaynaklanmayan ve belirli bir kamu hukuku yükümlülüğünün ihlalinin doğan zararlarla ilişkin taleplerin adli yargı yerleri tarafından inceleneyeceği düzenlenmiştir.³⁸ Ayrıca, Alman Anayasası, kamulaştırma bedelinin tespiti (Madde 14, 3. fıkra, 4. bent) ve kamu görevlilerinin görevleri sırasında işledikleri kusurlardan doğan tazminat davalarının (Madde 34, 3. bent) görüleceği yargı düzenini doğrudan düzenleyerek, bu görevi adli yargı mercilerine vermiştir.³⁹

İptal davası, İdare Mahkemeleri Kanunu (*VwGO*) md. 42/1 uyarınca, bireysel idari işlemlerin iptaline yönelik olarak açılabilen bir dava olduğuna göre⁴⁰, Alman Hukukunda idari işlem kavramına da burada değinilmesi gerekmektedir. İdari işlem kavramı, ilk olarak 19. yüzyılın başlarında Alman kamu hukuku literatüründe, Fransızca "*acte administratif*" teriminin doğrudan çevirisi biçiminde ortaya çıkmıştır ve bu terim, Fransız hukukunda idarenin özel hukuk veya kamu hukuku alanındaki tüm faaliyetlerini kapsamakta iken, Almanya'da yalnızca salt kamu hukuku konularında kullanılmıştır.⁴¹

İdari işlem (*Verwaltungsakt*), Alman İdari Usul Kanunu'nun (*Verwaltungsverfahrensgesetz -VwVfG*) 35. maddesinde düzenlenmiş olup, bir idari merci tarafından, kamu hukuku alanında bireysel bir durumu düzenlemek amacıyla gerçekleştirilen ve doğrudan dışsal bir hukuki etki doğurması amaçlanan, kamu gücüne dayalı bir emir, karar veya başka bir tasarruf olarak tanımlanmaktadır.⁴² Ayrıca, ilgili hüküm, idari işlemin, genel nitelikler temelinde tanımlanmış veya tanımlanabilir bir grup insana yönelik ya da bir eşyanın kamu hukuku açısından niteliğine veya kamu tarafından kullanımına ilişkin bir genel emir (*Allgemeinverfügung*) şeklinde de olabileceğini öngörmektedir.⁴³ Dolayısıyla idari bir işlemin şu beş özelliği taşıması gerekmektedir: a. Söz konusu işlem bir kamu hukuku işlemi niteliğini

³⁶ Yıldız, 2021, s.9.; Sommermann, s.1145 vd.;

³⁷ Yıldız, 2021, s.99.

³⁸ Verwaltungsgerichtsordnung / Loi sur la juridiction administrative, s. 21.

³⁹ Loi fondamentale pour la République fédérale d'Allemagne, Bundestag allemand, Berlin, Nisan 2025, s. 22 ve 35. (<https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80202000.pdf>), (s.e.t: 04.03.2025)

⁴⁰ İdari eylemler (*Realakte*) ve basit mülki tasarruflar (*schlicht-hoheitliches Handeln*) ise iptal davasının konusunu oluşturamazlar, Bkz, Yıldız, 2021, s.4.

⁴¹ Martina Künnecke, Tradition and Change in Administrative Law (An Anglo-German Comparison), Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg, 2007, s. 43.

⁴² Hohenlohe-Oehringen, s.132.

⁴³ Hohenlohe-Oehringen, s.128.

taşımalıdır; b. İşlem bir idari makam tarafından tesis edilmiş taşımalıdır; c. İşlem hukuki bir sonuç doğurmayı amaçlamalıdır; d. İşlem belirli bir duruma uygulanabilir olmalı ve tek bir kişiye veya belirlenmiş ya da belirlenebilir bir hedef gruba yönelik olmalıdır; e. İşlem dışsal etkiler yaratmayı amaçlamalıdır.⁴⁴

Buna ek olarak, İdare Mahkemeleri Kanunu'nun 42. maddesinin 1. fıkrasında iptal davasının yalnızca bireysel idari işlemlere karşı açılacağı düzenlendiğinden, Alman sisteminde düzenleyici işlemlere karşı iptal davası açılması olanağı bulunmamaktadır.⁴⁵ Düzenleyici işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimi ise İdare Mahkemeleri Kanunu md.47'de düzenlenen "*norm denetimi usulü (Normenkontrollverfahren)*" kapsamında, her bir eyalette bulunan Yüksek İdare Mahkemeleri tarafından yapılmaktadır.⁴⁶ Düzenleyici işlemlerin bu şekilde farklı bir yargısal denetime tabi tutulma nedeni, düzenleyici işlemlerin idari işlemler olarak değil, hukuk kuralları olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁷ Bu nedenle, vatandaşları bireysel olarak etkilemeyen, soyut ve genel nitelik arz eden düzenleyici işlemlere karşı iptal davası açılmayacağı kabul edilmektedir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak, iptal davası, subjektif hak ihlali temeline dayandığı için, yalnızca düzenleyici işlemlere dayalı olarak yapılan bireysel işlemlere karşı açılabilir.⁴⁸ Dolayısıyla, Alman idari yargılama hukukunda "*idari işlem (Verwaltungsakt)*" kavramı, hukukumuzdaki idari işlem kavramından farklı olarak yalnızca bireysel işlemleri ifade etmekte⁴⁹, düzenleyici işlemleri içermemektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, iptal davası ile ilgili diğer hususlara bakıldığında, öncelikle bu davanın amacının en genel anlamıyla, idari işlemin kısmen ya da tamamen yargı yerlerince geriye dönük olarak ortadan kaldırılmasının sağlanması ve bu bağlamda iptal davasının kurucu bir dava (*Gestaltungsklage*) niteliği taşıdığı söylenebilir.⁵⁰ İptal davasında, mahkemenin davacının talebini haklı bulması halinde vereceği hüküm, negatif bir yenilik

⁴⁴ Urs Kramer / Tim Hinrichsen, "German Law of Administrative Court Procedure: an Overview", Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, 10 (2015, 8), s. 2053-2054.; Jean Marie Aubry / Michel Fromont, Les recours contre les actes administratifs dans les pays de la Communauté économique européenne, Dalloz, Paris, 1971, s. 66-67.; Perinçek, s. 174-175.

⁴⁵ Fabrice Melleray, Essai sur la structure du contentieux administratif français, L.G.D.J., Paris, 2001, s. 297.; Michel Fromont, "Regards d'un juriste français sur la juridiction administrative allemande", La Revue administrative, PUF, 52e Année, No. 7, 1999, s. 31.

⁴⁶ Yıldız, 2021, s.4;

⁴⁷ Jean Marie Aubry / Michel Fromont, Les recours juridictionnels contre les actes administratifs spécialement économiques dans le droit des États membres de la CEE, Rapport Final, Collection Etudes, Série Concurrence - Rapprochement des législations no 12, Brüksel, 1971, s. 20. ; Aurore Gaillet, "Allemagne", in. L'acte administratif à portée générale et son contrôle juridictionnel, (Ed. Benoît Delaunay), Société de législation comparée, 2015, s. 22.

⁴⁸ Aubry / Fromont, 1971b, s. 20.

⁴⁹ Yıldız, 2021, s.4;

⁵⁰ Yılmaz, s.304.

doğuran (inşai) hüküm (*Gestaltungsurteil*) niteliği taşımaktadır.⁵¹ İptal davasında bireysel idari işlemin hukuka aykırılığı hususu, en genel anlamda, söz konusu işlemin yürürlükteki mevzuata aykırı olması anlamına gelmektedir.⁵² Bu bağlamda, idari işlemin ya yetki, şekil ya da usule ilişkin koşullara ya da takdir yetkisinin kullanımı alanında olduğu gibi “maddi” anlamda mevzuat tarafından aranan koşullara aykırı olması gerekmektedir.⁵³

Hukuk sistemimizde olduğu gibi Almanya’da da iptal davası açmada subjektif dava ehliyeti (*Klagebefugnis*) aranmaktadır. Ancak subjektif dava ehliyeti, kendisini menfaat ihlali olarak değil, aşağıda ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, subjektif (kamusal) hak ihlali şartı biçiminde ortaya koymaktadır.⁵⁴ Alman sisteminde subjektif dava ehliyetini maddi hukukla ilişkilendiren bu yaklaşımın, davacının kamu menfaatlerinin veya üçüncü kişilerin hukukun korunan menfaatlerinin temsilcisi olarak hareket ettiği *actio popularis* türündeki davaları önleme işlevi gördüğü ve böylece mahkemelerin aşırı bir iş yükü altına girmeyeceği savunulmaktadır.⁵⁵ Benzer şekilde, Türk ve Fransız idari yargılama hukuku doktrinde iptal davasında aranan menfaat ihlali koşulu bakımından da, bu koşulun halk davası türündeki başvuruları engelleme işlevi gördüğüne ilişkin yaygın bir kabul vardır.⁵⁶

Alman İdari Yargılama hukukunda, bir işlem subjektif kamusal hak ihlali oluştursa bile, o işleme karşı doğrudan iptal davası açılması mümkün olmayıp, Alman İdare Mahkemeleri Kanunu’nun “ön idari başvuru” başlığını taşıyan 68. maddesinin 1. fıkrası uyarınca, iptal davası açılmadan önce, bazı istisnalar dışında, idareye itiraz yolu ile başvurulması gerekmektedir.⁵⁷ Bu çerçevede, İdare Mahkemeleri Kanunu’nun “dava açma süresi” başlığını taşıyan 74. maddesine göre, bir idari işlemin iptali için açılan davanın kabul edilebilmesi için, davacının idari makam önünde yaptığı itiraz sürecinin olumsuz sonuçlanmış olması gerekmektedir.⁵⁸ Başka bir ifadeyle, Alman İdari Yargılama Hukukunda iptal davası açılabilmesi için, kural olarak öncelikle zorunlu idari başvuru yolunun tüketilmesi gerekmektedir.⁵⁹ Bu kapsamda, iptal davası açılmadan önce, ilgili idari işlemin hukuka uygunluğu ve

⁵¹ Perinçek, s.171.

⁵² Yılmaz, s.314.

⁵³ Yılmaz, s.314.

⁵⁴ Hohenlohe-Oehringen, s.132.

⁵⁵ Hohenlohe-Oehringen, s.132 ve 154.; E. Eyermann/ L. Frahler/ J. Kormann, Kommentar Zur Verwaltungsgerichtsordnung 271, 275 (§ 42 nos. 121, 130), 9th ed. 1988. (Aktaran: Michael S. Greve, "The Non-Reformation of Administrative Law: Standing to Sue and Public Interest Litigation in West German Environmental Law", Cornell International Law Journal, vol. 22, no. 2, 1989, s. 202.) ; Groh, s. 339 vd.; Perinçek, s. 184.

⁵⁶ Türk ve Fransız idari yargılama hukuku doktrinde menfaat ihlali koşulu ve *actio popularis* ile ilgili görüşler için Bkz. Yasin Sönmez, “İptal Davasında Subjektif Dava Ehliyeti: Menfaat İhlali Koşulu”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku ABD, Ankara, 2023, s.114 vd.

⁵⁷ Yılmaz, s.309.; Perinçek, s. 205.

⁵⁸ Alman İdare Mahkemeleri Kanunu, md. 74/(1): “İptal davası, itiraz üzerine verilen kararın tebliğinden itibaren bir aylık süre içinde açılmalıdır”.

⁵⁹ Yılmaz, s.319.

yerindeliği, idare tarafından bir ön inceleme süreci içinde değerlendirilmelidir.⁶⁰ Kanun'un "itiraz" başlığı taşıyan 69. maddesine göre idari başvuru süreci, itirazın yapılmasıyla başlamaktadır. Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun "itiraz biçimi ve süresi" başlığı taşıyan 70. maddesine göre idari itiraz başvurusu, idari işlemin bildirilmesinden itibaren bir ay içerisinde, söz konusu maddede belirtilen usullere göre, işlemi tesis eden idari merciye yapılmalıdır.⁶¹ Ancak, bir yasa ile aksi yönde bir düzenleme getirilmişse veya idari işlem yüksek bir federal makam ya da yüksek bir eyalet makamı tarafından gerçekleştirilmişse, bu tür bir ön inceleme zorunlu değildir.⁶² İdareye yapılacak itirazın konusunu ise, Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun 113. maddesinin 1. fıkrasının⁶³ kıyasen uygulanması ile, söz konusu "idari işlemin hukuka aykırı olması" ve "ilgilinin subjektif kamusal hakkının ihlal edilmiş olması" oluşturur.⁶⁴ Kanun'un 72. maddesi uyarınca idare, yapılan itirazın haklı olduğu sonucuna varırsa, itirazın gereğini yapar, ancak, itirazı haklı bulmazsa, 73. madde uyarınca itiraz hakkında bir ret kararı (*Widerspruchsbescheid*) verilmesi gerekir.⁶⁵ Aynı maddenin (3) numaralı fıkrası uyarınca, itiraz hakkında verilen kararların gerekçeli olması gerekmektedir. Ret kararı verilmesi halinde bu ret kararı, kanunda başka bir makam belirtilmemişse, ilgili tarafından bir üst makam önüne götürülür ve bu üst makam tarafından incelenir ve ancak üst makam tarafından da ret kararı verilmesi durumunda artık iptal davası açılabilmesi mümkün hale gelmektedir.⁶⁶

Mahkeme, iptal davasında, her iki idari makamın da (işlemi yapan makam ve üst makam) itiraz sonucu verdiği kararları iptal etme yetkisine sahiptir.⁶⁷ Ancak bu durumda, her iki kararın da münferit olarak, yani kendi başlarına bir hukuka aykırılık taşıması gerekmektedir.⁶⁸ İdari itiraz sonucunda bir ön inceleme yapıldığı zaman, iptal dâvasının konusunu, "iptal dâvasının konusu" başlığını taşıyan Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun 79/(1)-1 maddesi uyarınca, esas bireysel idari işlemin itiraz kararı ile almış olduğu son hali oluşturacaktır.⁶⁹ İtiraz sonucunda verilen karar ile davacının itirazı tamamen reddedilmiş ise, açılacak iptal davası, itiraza konu edilen esas

⁶⁰ Hohenlohe-Oehringen, s.134.; Sommermann, s.1145 vd.; Perinçek, s. 196 ve s. 199.

⁶¹ Yıldız, 2021, s.52.

⁶² Hohenlohe-Oehringen, s.134.

⁶³ Alman İdare Mahkemeleri Kanunu, md. 113/(1): "*Bireysel idari işlem hukuka aykırı olduğu ve başvuruçunun bu nedenle haklarının ihlal edildiği ölçüde, mahkeme bireysel idari işlemi ve varsa itiraz üzerine verilen kararı iptal eder. (...)*", *Verwaltungsgerichtsordnung / Loi sur la juridiction administrative*, s. 71.

⁶⁴ Yılmaz, s.310.

⁶⁵ Hohenlohe-Oehringen, s.134.

⁶⁶ Franz Erath, "Scope of Judicial Review in German Administrative Law", 8(2), Stellenbosch, 1997, Stellenbosch Law Review, s. 195; Hohenlohe-Oehringen, s.134.; Marion Eckertz-Höfer, "Administrative Review: Learning From Different Perspectives", The Judicial Review of Administrative Decisions in Germany, Australian National Conference, Hunter Valley, 2010, s.6

⁶⁷ Erath, s. 195.

⁶⁸ Yılmaz, s.312.

⁶⁹ Perinçek, s. 205. ; Yılmaz, s.317.

bireysel idari işlemin kaldırılmasına yönelik olacaktır ve ayrıca itiraz kararının iptaline gerek yoktur.⁷⁰ Esas bireysel idarî işlem itiraz kararı ile değişikliğe uğramışsa, dava konusu, esas bireysel idari işlemin bu itiraz kararı sonucunda bulunduğu son halidir.⁷¹ Kanun'un 80/(1) maddesine göre, idareye itirazda bulunulması ve iptal davası açılması, bireysel idari işlemin yürütmesini kendiliğinden durdurur. Almanya'da, idari başvuru (itiraz), kural olarak zorunlu bir aşama olduğundan, her on başvurudan dokuzunun idari başvuru sürecinde çözüme kavuştuğu düşünülmektedir.⁷² Dolayısıyla, genel kural olan zorunlu idari itirazın yargı yerlerinin iş yükünü azaltmada son derece etkin bir rol oynadığı görülmektedir.

Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun "dava açma süresi" başlığını taşıyan 74. maddesi uyarınca, iptal davası, itiraz sonucunda verilen ret kararının tebliğinden itibaren bir ay içinde açılmalıdır. Eğer idareye itirazda bulunulmasını gerektirmeyen yani ön incelemenin zorunlu olmadığı durumlardan biri varsa, dava idari işlemin ilanından itibaren bir ay içinde açılmalıdır.⁷³

Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun 82/(1) maddesine göre dava dilekçesinde, davacı, davalı ve davanın konusu açıkça belirtilmeli ve olaylar ile delillere yer verilmelidir. Ayrıca, dava konusu olan idari işlemin aslı veya bir örneği ve varsa itiraz hakkında verilen kararın da eklenmesi gerekmektedir.

Davacının iptal davasını şahsen yürütmesi mümkün olup, avukat tarafından temsil zorunluluğu, yalnızca üst idari mahkemeler ve Federal İdare Mahkemesi nezdindeki yargılamalar için söz konusudur.⁷⁴

Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun 78. maddesi uyarınca, iptal davasında davalı taraf, iptal edilmesi istenen idari işlemi yapan kamu görevlisinin bağlı olduğu eyalet, federal devlet ya da tüzel kişiliktir, ancak eyalet yasalarının öngörmesi halinde, işlemi yapan kamu görevlisi de davalı konumunda kendisini bulabilir.⁷⁵

Hâkim, Kanunun 87. maddesi uyarınca olguları re'sen araştırabilir ve kendisine bilgi-belge sağlanmasını emredebilir. İdarenin talep edilen bilgi ve belgeleri sunma yükümlülüğü özel olarak 99. madde ile düzenlenmiştir. Bu kural, kararın isabetli olmasının sağlanmasının kamu yararı taşıdığı fikrine dayanmaktadır.⁷⁶ Yine idari yargılama hukukumuzda öngörülen taleple bağlılık kuralı, Kanunun 88. maddesinde düzenlenmiştir. Ülkemizdeki yasal düzenlemenin aksine, Kanunun 101. maddesi uyarınca, mahkemeler kural

⁷⁰ Perinçek, s. 205.

⁷¹ Perinçek, s. 205-206.

⁷² Gerard Marcou, "L'urbanisme, le droit et le juge : diversités nationales", in GRIDAUH, Le juge et l'urbanisme dans les pays de l'Europe de l'Ouest, Les cahiers du GRIDAUH, 2003, s. 302. (Aktaran : Camille Morot, Le tiers requérant et l'altération du recours pour excès de pouvoir en droit de l'urbanisme, Yayınlanmamış Doktora Tezi, L'Université Toulouse 1 Capitole, 2018, s. 418.

⁷³ Hohenlohe-Oehringen, s.134.

⁷⁴ Hohenlohe-Oehringen, s.134.

⁷⁵ Yılmaz, s.314.

⁷⁶ Hohenlohe-Oehringen, s.135.

olarak sözlü duruşmalar temelinde karar verir ve duruşma yapılmaması istisna teşkil eder.

İptal davasının esas incelemesinde, bireysel idari işlem, idarenin takdir yetkisi kapsamına giriyorsa, “Takdir yetkisine tabi kararların denetimi” başlığını taşıyan İdare Mahkemeleri Kanunu’nun 114. maddesi uyarınca yapılacak hukuka uygunluk denetimi, takdir yetkisinin sınırlarının aşılp aşılmadığına ya da takdir yetkisinin dayandığı yasal düzenleme ile bağdaşmayan bir amaç doğrultusunda kullanılıp kullanılmadığına (yetki saptırması) kadar genişler.⁷⁷ Ayrıca, bireysel idari işlemin içeriğinin belirli olmaması veya orantılılık ilkesinin ihlal edilmesi de iptal sonucunu doğurur.⁷⁸

Mahkeme başvurusu haklı bulunduğunda, yani söz konusu idari işlemin hukuka aykırı olduğu ve davacının sübjektif kamusal hakkının ihlal edildiği sonucuna varırsa, dava konusu bireysel idari işlemi ve gerekiyorsa buna ilişkin olarak idari makama yapılan itiraz üzerine verilen kararı da iptal eder (İdare Mahkemeleri Kanunu md.113/(1)). Dava konusu bireysel idari işlem halihazırda icra edilmişse, mahkeme, davacının talebi halinde, önceki durumun geriye dönük olarak yeniden tesis edilmesine ve bunun gerçekleştirilme koşullarına karar verebilir. (İdare Mahkemeleri Kanunu md.113/(1)). Böyle bir hüküm verilebilmesi ancak ilgili idari makamın bu kararı yerine getirme imkânı varsa mümkündür.

II. SUBJEKTİF KAMUSAL HAK İHLALİ KOŞULU

A. SUBJEKTİF KAMUSAL HAK KAVRAMI

Alman idare hukuku, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında yoğun bir sistemleştirme çabasına konu olmuştur.⁷⁹ Bu dönemde, Alman medeni hukukundan miras alınan bir yöntemden esinlenen, “devlet hukuku” (Staatsrecht) ya da kamu hukuku alanındaki önde gelen yazarlar (Gerber, Laband, Jellinek), kendi alanlarını bilimsel bir biçimde düzenlemeye elverişli “kavramlar” ve “genel ilkeler” inşa etmeye çalışmışlardır.⁸⁰ Bu bilimsel yöntem, idare hukukunun sistemleştirilmesinde de (özellikle O. Mayer tarafından) yol gösterici olmuştur.⁸¹ Bu sistemleştirme faaliyetinde, sübjektif kamusal hak (*subjektives öffentliches Recht*) ve idari işlem (*Verwaltungsakt*) kavramları ise merkezi bir rol oynamıştır.⁸²

Subjektif kamusal hak kavramı, özel hukuktan kaynaklanan sübjektif haklar olduğu gibi, kamu hukukundan kaynaklanan sübjektif hakların da olduğu kabulüne dayanmaktadır. Bu kavram, bir hak sahibi ve hak sahibinin hakkını kendisine karşı ileri sürebileceği bir yükümlülük sahibini (devlet)

⁷⁷ Sommermann, s.1145 vd.

⁷⁸ Sommermann, s.1145 vd.

⁷⁹ Gaillet, s. 19.

⁸⁰ Gaillet, s. 19.

⁸¹ Gaillet, s. 19.

⁸² Gaillet 2015, s. 19.

gerektirdiğinden, devletin bir tüzel kişi olduğu kabulünü içerir.⁸³ Bu kapsamda, subjektif kamusal hak, bireyin devletin egemenliği karşısında savunmasız durumda bulunmasını önleyici bir işlev görmektedir.⁸⁴

Alman doktrininde subjektif kamusal hak kavramı tüm hukukçular tarafından kabul edilen bir kavram olmamıştır. Örneğin Laband (1838-1918) ve kamu gücü (*Staatsgewalt*) doktrinini, domine edilenin (*Untertan*) iradesinin domine edenin iradesi karşısında hiçbir hukuksal gücünün olmadığı tek taraflı bir kamu hukuku ilişkisi temelinde, kamu iradesinin birey iradesi karşısında hakimiyeti üzerine kuran Gerber (1823-1891), bireyin devlet karşısındaki hukuksal durumlarını hedefe alma ihtimalinden dolayı subjektif kamusal hak kavramını açıkça reddetmiştir.⁸⁵ Gerber-Laband okulunun kamu gücünün hakimiyetine dayalı doktrininde, bireyler kamu gücüne veya objektif hukukun yansına etkilerine karşı herhangi bir koruma altında değildir.⁸⁶

Jellinek bu okulun baskın doktrinine karşı temel bir eleştiri yönelterek, subjektif hakkı “iradenin gücü” olarak tanımlamıştır. Jellinek’e göre kişinin devlet karşısında hiçbir menfaati yoktur denilemeyeceğine göre, kişinin devlet karşısında meşruiyetini menfaatten alan iradesi için de yoktur denilemez.⁸⁷ Bu çerçevede, bu kamu hukuku ilişkisi bir menfaatler çatışması olarak düşünülebilir ve bu çatışma, birey lehine bir subjektif kamusal hak kategorisinin inşa edilmesini mümkün kılan bir koşul oluşturmaktadır.⁸⁸ Bu bağlamda, Jellinek’in çağdaşı O. von Sarwey de idari yargı düzeninin görevinin, idari işlemlerin bireyin subjektif kamusal hakkını ihlal edip etmediğini belirlemek olduğunu ifade etmiştir.⁸⁹ Jellinek, subjektif kamusal hakları, kişinin içinde bulunabileceği üç pozisyona göre tanımlamaktadır. Bunlar: seçme ve seçilme hakkını içeren aktif statü hakları; devlet tarafından özgürlüğe ve mülkiyete yönelik olarak gerçekleştirilen ihlaller karşısında kendini savunma hakkını içeren negatif statü hakları ve idarenin bir hizmet sunması veya aktif bir eylemde bulunması hakkını içeren pozitif statü haklarıdır.⁹⁰ Bilindiği üzere, Jellinek’in aktif, negatif ve pozitif statü hakları sınıflandırması, günümüzde insan hakları ve anayasa hukuku literatüründe önemini korumaya devam etmektedir.

⁸³ Ernst Forsthoff, *Traité de Droit Administratif Allemand*, Çev. Michel Fromont, Bruylant, Brüksel, 1969, s. 293.

⁸⁴ Forsthoff, s. 294.

⁸⁵ Olivier Jouanjan, “Les droits publics subjectifs dans la doctrine de la langue allemande”, *Les droits publics subjectifs des administrés*, Actes du Colloque organisé le 10 et 11 juin 2010 par l’AFDA, Collection Colloques & débats, LexisNexis, Paris, 2010, s. 27.

⁸⁶ Jouanjan, s. 28.

⁸⁷ Jouanjan, s. 28.

⁸⁸ Jellinek’in teorisinde, bir kamu hukuku ilişkisinin varlığından söz edebilmek için hukuksal olarak korunan bir menfaat kategorisinin bu ilişkide yer alması gerekir, Bkz. Jouanjan, s. 29.

⁸⁹ O. von Sarwey, *Das öffentliche Recht und die Verwaltungsrechtspflege*, Verlag der H. Laupp’schen Buchhandlung, Tübingen 1880, s. 73 ve 405–419. (Aktaran: Hohenlohe-Oehringen, s. 124.)

⁹⁰ Georg Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, J.C.B. MOHR, Tübingen, 1905, s. 87. (Aktaran: Forsthoff, s. 294.)

Sübjektif kamusal hak, kişinin kamu hukukundan kaynaklanan, devlet ve kamusal güç kullanan makamlara karşı, belli bir işlem yapılmasını, belirli bir duruma göz yumulmasını ya da müdahale edilmemesini talep etme yetkisi veren hak olarak tanımlanmaktadır.⁹¹ Diğer bir ifadeyle sübjektif kamusal haklar, devlete karşı ileri sürülebilen hukuksal durumlar olup, bireysel menfaatlerin sübjektif hukuk düzeni tarafından korunmasıyla ortaya çıkarlar.⁹²

Almanya'da, belirli bir kanunun bireye sübjektif kamusal bir hak tanıdığına ilişkin olarak yargı ve doktrin tarafından üç koşul geliştirilmiştir.⁹³ Birincisi, bir kamu hukuku düzenlemesi, idare bakımından belirli bir harekete geçme yükümlülüğü içermelidir; ikincisi, düzenleme en azından kısmen bazı bireysel menfaatleri karşılamak amacıyla yürürlüğe konulmuş olmalıdır; üçüncüsü, yasal olarak kişiye bu tür hakları kullanma yetkisi tanınmalıdır.⁹⁴

Alman doktrinine göre, sübjektif bir kamusal hakkın varlığı için, bir hukuk kuralının devlete bir görevin yerine getirilmesini emretmesi yeterli olmayıp, belirli bir kişi veya kişilerle hukuki bir ilişki teşkil edecek şekilde ve derecede, devletin hukuki ödevinin ve kişinin hukuki kudret ve yetkisinin konusunun belirli olması gerekmektedir.⁹⁵ Aksi takdirde, sübjektif kamusal bir hak söz konusu olmayacak, yalnızca sübjektif hukukun yansıması olan menfaatler mevcut olacaktır.⁹⁶

Bununla birlikte devletin kişi arasında hukuki bir ilişkinin olduğu her durum bir sübjektif kamusal hak doğurmamaktadır.⁹⁷ Örneğin devlet tarafından ruhsat verilmesi durumunda, bu durum devletin ruhsatı alana karşı, ruhsatın doğurduğu kullanım hakkına engel olmayacağını göstermekle birlikte ortada sübjektif bir kamusal hak yoktur.⁹⁸ Çünkü ruhsatın doğurduğu kullanım hakkı, kişinin doğal hürriyetinin bir sonucudur ve hürriyetler ise anayasa ve kanunların sağladığı genel kudret ve yetkililerdir ve sübjektif kamusal hak olarak kabul edilmezler.⁹⁹ Başka bir ifadeyle, yetkili merciden ruhsat alma zorunluluğu, devletin ödevini yerine getirmesinin sağlanması amacıyla getirilmiştir.¹⁰⁰ Bu çerçevede ruhsat bir şart işlem teşkil eder ve ruhsat talep eden kişi de sahip olduğu genel yetkisini kullanmış olur.¹⁰¹ Yine bu çerçevede, Alman doktrininde, hastane, kütüphane, müze gibi umuma açık kurumlardan faydalanma, sosyal yardım hizmetlerinden yararlanma gibi

⁹¹ D. F. Unger, Grundlagen, Verwaltungsprozessrecht, AchSo Verlag, 1996, s. 48. (Aktaran: Yılmaz, s.308.)

⁹² Auby / Fromont, 1971a, s. 68.

⁹³ Künnecke, s. 42

⁹⁴ Künnecke, s. 42

⁹⁵ Sıddık Sami Onar, İdare Hukukunun Umumi Esasları, C.1, 3. Baskı, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966, s. 498.

⁹⁶ Onar, s. 498.

⁹⁷ Onar, s. 498.; Groh, s. 339 vd.

⁹⁸ Onar, s. 498.

⁹⁹ Onar, s. 498.

¹⁰⁰ Onar, s. 498.

¹⁰¹ Onar, s. 498.

hususlar da subjektif kamusal hak teşkil etmemektedir.¹⁰² Çünkü bu durumlarda, yasa koyucu idareye bazı ödev ve faaliyetlerin icrasını emretmiş ancak kişiler için belirli ödevler veya kudretler öngörmemiştir.¹⁰³ Kişiler, kanunların uygulanmasını talep etme yetkisine sahip olsa da idare karşısında belirli bir şeyin alacaklısı durumunda değildir.¹⁰⁴

Buna karşılık, kişilerin kamu gücünün kullanılmasıyla ilgili sahip oldukları, örneğin hakimler bakımından azledilememe veya kamu hizmeti imtiyazları gibi, devletle hak sahibi kişi arasında bir ilişkiyi gösteren ve konusu belirli olan hukuki kudret ve yetkiler birer subjektif kamusal hak oluşturur.¹⁰⁵ Zaman içinde, devletin sosyal ödevlerinin artması olgusu, subjektif kamusal hakların da çeşitlenmesini sağlamıştır.¹⁰⁶

Yukarıda belirtilenlerle aynı doğrultuda olarak, Bühler'in tanımına göre subjektif kamusal hak, bireyin devlet ile birlikte içinde bulunduğu hukuki bir ilişki olup, bu ilişki aracılığıyla birey, kendi kişisel çıkarlarını koruma amacıyla oluşturulmuş bağlayıcı bir hukuk kuralına ya da hukuki işleme dayanarak, idare karşısında bu haktan yararlanabilir ve devletten bir şey talep edebilir ya da ona karşı hukuki yollara başvurulabilir.¹⁰⁷

B. SUBJEKTİF KAMUSAL HAK KAVRAMININ İPTAL DAVASINDAKİ YERİ

Türk idari yargılama usulü hukukunda iptal davasının objektif niteliği bu hukuk sisteminin karakteristik bir özelliği iken, Alman idari yargılama usulü hukukunda iptal davası subjektif bir dava özelliği¹⁰⁸ arz etmektedir.

¹⁰² Onar, s. 499.

¹⁰³ Onar, s. 499.

¹⁰⁴ Onar, s. 499.

¹⁰⁵ Onar, s. 498.; Onar, Türk hukukunda da çeşitli subjektif kamusal hakların mevcut olduğunu belirterek, örneğin 1961 Anayasası'nın devlete sosyal ve ekonomik ödevler yükleyen 35. vd. maddelerine atıfta bulunmuştur. Onar bu kapsamda, topraksız köylülere devlet tarafından toprak verilmesi, çalışanların insanca yaşamasını sağlama, herkese sosyal güvence sağlanması gibi devletin anayasal ödevlerini saymıştır. Bkz, Onar, s. 504-506.

¹⁰⁶ Onar, s. 497.

¹⁰⁷ Ottmar Bühler, Die subjektiven öffentlichen Rechte und ihr Schutz in der deutschen Verwaltungsrechtsprechung, Kohlhammer, Berlin, Stuttgart, Leipzig, 1914, s. 42 vd, (Aktaran: Sommermann, s.1145 vd.)

¹⁰⁸ Alfred Fischer, "Rapport pour l'Allemagne fédérale", La notion de l'intérêt en contentieux administratif (intérêt personnel, intérêt collectif, l'action populaire) notamment en matière d'environnement, L'ACA-Europe, 8e colloque du 12 au 15 mai 1982, Kopenhag, 1982, s. 58. (https://aca-europe.eu/images/media_kit/colloquia/1982/germany.pdf), (s.e.t: 15.01.2025); Fischer, 1984, s.8; Matthias Keller, "Intérêt à agir devant le juge allemand", Intérêt à agir devant le juge administratif, (Ed. Olivier Renaudie), Berger-Levrault, Boulogne-Billancourt, 2015, s.71. ; Alman idari yargılama hukukunda iptal davasının subjektif nitelikli bir dava oluşunun bir diğer yansıması ise, iptal davası açıldığında, kural olarak, yürütmenin kendiliğinden durmasıdır. Bkz. A. Ülkü Azrak, "İptal Davalarının Objektif Niteliği Üzerine Düşünceler", Onar Armağanı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 149 ve 155. ; Benzer şekilde Bkz., Metin Günday, İdari Yargılama Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 2022, s.118 ve 352.

Alman sistemi, iptal davasını hukuka uygunluğun objektif kontrolü amacını taşıyan bir araç olarak değil, her şeyden önce belirli bir hukuk kuralından kaynaklanan bireysel hakların korunmasını hedefleyen bir araç olarak görmektedir. Başka bir ifadeyle, Alman hukuku, iptal davasında kabul edilebilirlik koşulu olarak sübjektif kamusal hak ihlalini esas alan yönüyle, birçok Avrupa Birliği üyesi ülkenin ve ülkemizin de benimsemiş olduğu, iptal davasının objektif bir karakter sergilediği Fransız modelinden farklı olarak, sübjektif bir yargılama modeli benimsemiştir.¹⁰⁹ Her iki sistemde de iptal davasının bir *actio popularis*'e dönüşmemesini hedeflenmekle birlikte, Fransız modeli “idarenin faaliyetinin hukuka uygunluğunun objektif denetimine” dayalı iken, Alman modeli “bireylerin kişisel haklarının korunmasına” dayanmaktadır.¹¹⁰ Bu çerçevede iptal davasının sübjektif bir dava olarak kurgulandığı Alman modelinde, menfaat ihlali teorisi doğal olarak uygulama alanı bulamamıştır. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak da, aşağıda açıklanacağı üzere, AB hukuku etkisi altında kabul edilen bir yasa olan UmwRG'ye¹¹¹ dek, iptal davasında yargısal denetim özellikle çevre ile ilgili konularda yeterince etkin olamamıştır.

İptal davasında sübjektif kamusal hak kavramının anayasal kaynağına bakıldığında, 1949 tarihli Almanya Anayasası'nın 19. maddesinin 4. fıkrasına göre “*Bir kamu erki tarafından hakları ihlal edilmiş olan herkes için yargı yolu açıktır*” denilmek suretiyle Almanya tarihinde ilk kez, temel hakların birer kişisel hak olarak, sübjektif kamusal haklar (*subjektiv-öffentliche Rechte*) adı altında idari yargı önüne götürülmesinin mümkün hale geldiği görülmektedir.¹¹² Tarihsel çerçeveden bakıldığında, II. Dünya Savaşı'nın ardından, idare hukukunun gelişiminin esasen yalnızca tek bir yönde ilerlemesi mümkündü, o da aşırı güçlü bir yürütme organına karşı bireyin korunmasını sağlayan bir araç olarak.¹¹³ Bu bakımdan, Alman Anayasası'nın, yani Temel Yasa'nın (*Grundgesetz*, GG), idare hukukuna bireysel hakların korunmasına odaklanan bir yaklaşım getirmesi şaşırtıcı değildir.¹¹⁴

Subjektif kamusal hakların yalnızca Anayasa'da yer alan haklar

¹⁰⁹ Keller, s.71.

¹¹⁰ Groh, s. 339 vd.

¹¹¹ 07.12.2006 tarihli, “2003/35/EC sayılı Direktifte öngörülen Çevre ile ilgili davalara ilişkin olarak ek hükümler getiren Yasa (Gesetz über ergänzende Vorschriften zu Rechtsbehelfen in Umweltangelegenheiten nach der EG-Richtlinie 2003/35/EG, Umwelt-Rechtsbehelfsgesetz-UmwRG)”, (https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav#/switch/tocPane?_ts=1752616982384), (s.e.t: 10.05.2025)

¹¹² Keller, s.73-74. ; Lilly Weidemann, “Administrative Procedure and Judicial Review in Germany”, *Judicial Review of Administration in Europe*, (Eds. Giacinto della Cananea, Mads Andenas), Oxford University Press, 2021, s. 53.; “*Temel haklar Anayasada bir bütün olarak tasarlanmıştır. Temel haklar katalogunu esas olarak genişleten, Alman Anayasa Mahkemesi içtihatları olmuştur. Mahkeme, geniş bir yelpazede kişisel haklar ve diğer hakları geliştirerek bu alana önemli katkılar sağlamıştır*”, Arnold Rainer, “Pluralisme des garanties et des juges et droits fondamentaux - Allemagne”, *Annuaire international de justice constitutionnelle*, 29-2013, 2014, s. 88.

¹¹³ Erath, s. 196.

¹¹⁴ Erath, s. 196.

olmadığı, aynı zamanda genel olarak, normlar hiyerarşisinin hangi seviyesinde olursa olsun, hukuk düzeni tarafından tanınan tüm sübjektif hakların bu kapsama girdiği kabul edilmektedir.¹¹⁵ Hukukun birçok alanında, örneğin imar hukukunda, bir normun sübjektif bir hak tanıyıp tanımadığını, sadece yasayı okuyarak söylemek genellikle mümkün değildir ve bu nedenle, hukuk uygulamasında, mahkemelerin içtihatlarına başvurmak gerekmektedir.¹¹⁶

Federal Almanya'da idari yargı sistemi, Federal Anayasa Mahkemesi'nin kararlarını içtihat hukukunun temeli olarak kullanmış ve bu durum, temel hakların idare hukukunun her yönüne nüfuz etmesine yol açmıştır.¹¹⁷ Anayasada düzenlenen temel haklar aynı zamanda toplumun değer değişikliklerinin bir göstergesi olarak işlev görmek ve mahkemelerin sosyal dinamiklere uyum sağlamasına yardımcı olmaktadır.¹¹⁸ Bu işlev, son olarak teknoloji ve veri güvenliğinin Alman Temel Yasası'na temel bir hak olarak dahil edilmesiyle daha da belirgin hale gelmiştir.¹¹⁹

Dolayısıyla, Federal Almanya'nın kurulduğu 1949 yılı, bu çerçevede, bir dönüm noktası oluşturmaktadır.¹²⁰ 1949'dan önce, Alman idari yargı sistemi, idarenin hukuka uygunluğunu idari yargı aracılığıyla denetleyen ve 'Prusya modeli' olarak adlandırılabilir bir yapı etrafında istikrar kazanmışken, 1949'dan sonra ise hukuk devleti kavramının içeriği kesin bir şekilde değişmiş ve artık Alman idaresinin faaliyetlerinin yargısal denetiminde hukuka uygunluk kaygısından çok, idare edilenin/vatandaşın sübjektif haklarını koruma isteği ön plana çıkmıştır.¹²¹

Alman idare hukukunda genel kabul gören görüşe göre, tüm kamu hukuku kuralları — hatta kamu gücüne belirli bir yükümlülük getiren kurallar dahi — sübjektif haklar yaratmaz.¹²² Bu nedenle, sübjektif dava ehliyetinin varlığını değerlendirebilmek için, kamu hukuku kuralları arasından, bireylere haklar tanıyan ve bu yolla onların kamu makamlarından bu kurallara uymalarını talep etme yetkisini doğuran hükümleri tespit etmek gerekir. Bu sübjektif hak anlayışı, bireyi idarenin "pasif nesnesi" değil, "etkin öznesi" olarak gören bir yaklaşıma dayanmaktadır ve bu yaklaşım, nihai tahlilde, Alman Anayasası'nın (*Grundgesetz*) 1. maddesinin 1. fıkrasında düzenlenmiş olan "insan onuruna saygı gösterilmesi yükümlülüğünden" kaynaklanmaktadır.¹²³ Bu çerçevede, iptal davasında sübjektif dava ehliyetine imkân veren sübjektif kamusal haklar genellikle vatandaşlara yasalarla tanınmaktadır, ancak bazı durumlarda doğrudan anayasal bir haktan da

¹¹⁵ Sommermann, s.1145 vd.

¹¹⁶ Sommermann, s.1145 vd.

¹¹⁷ Florian Becker, "The Development of German Administrative Law." *George Mason Law Review*, vol. 24, no. 2, 2017, s. 467.

¹¹⁸ Becker, s. 467.

¹¹⁹ Becker, s. 467.

¹²⁰ Autexier, s. 66.

¹²¹ Autexier, s. 66.

¹²² Groh, s. 339 vd.

¹²³ Groh, s. 339 vd.

kaynaklanabilir.¹²⁴

Subjektif kamusal hak kavramı, Alman idari yargılama usulü hukukunda, iptal davasında, dava açmak için gerekli subjektif dava ehliyeti (*Klagebefugnis*) olarak karşımıza çıkmaktadır. *Klagebefugnis*, *Klage* (Latince “*actio* (dava)”) ve *Befugnis* (yetki) kelimelerinden oluşmakta ve “dava açma yetkisi” şeklinde bir anlama gelmektedir.¹²⁵

21 Ocak 1960 tarihli Alman İdare Mahkemeleri Kanunu’nun 42/ (2). maddesine¹²⁶ göre davacının subjektif bir hakkının ihlal edilmiş olması, iptal davası açabilmesi bakımından zorunlu bir koşuldur.¹²⁷ Aynı Kanunun 113. maddesine göre ise, bireysel idari işlem hukuka aykırı olduğu (objektif koşul) ve bu nedenle davacının hakları ihlal edildiği ölçüde (subjektif koşul), mahkeme bireysel idari işlemi ve varsa itiraz üzerine verilen kararı iptal etme yetkisine sahiptir.¹²⁸ Başka bir ifadeyle, davacı ile dava konusu idari işlem arasında subjektif hak ihlali düzeyinde bir bağ olması gerekmektedir. Kanunun 113. maddesi uyarınca, idari işlemin hukuka aykırılığı ve subjektif kamusal hak ihlali koşullarının birlikte gerçekleşmesi gerekmektedir.¹²⁹ İdari işlemin hukuka aykırı olması ancak davacının subjektif kamusal bir hakkının

¹²⁴ Erath, s. 195; Alexander Blankenagel, “The Concept of Subjective Rights as the Focal Point of German Administrative Law.”, 11, Tel Aviv, 1992, Tel Aviv University Studies in Law, s. 82.; Becker, s. 467.

¹²⁵ Keller, s.71.

¹²⁶ İdare Mahkemeleri Kanunu-VwGO-, md. 42, (2): “*Kanun aksini öngörmediği sürece, başvuru ancak başvuranın söz konusu bireysel idari işlem veya bu işlemin yapılmasının reddi veya yapılmaması nedeniyle haklarının ihlal edildiğini iddia etmesi halinde kabul edilebilir*”, *Verwaltungsgerichtsordnung / Loi sur la juridiction administrative*, s. 23; İptal davası ise aynı maddenin 1. fıkrasında düzenlenmiştir: md. 42, (1): “*Hem bireysel bir idari işlemin iptali (iptal davası), hem de bireysel bir idari işlemin reddedilmesi veya yapılmaması durumunda bu işlemin yapılmasına yönelik zorlayıcı karar verilmesi (idari bir işlem yapılmasına yönelik dava) dava yoluyla talep edilebilir*”, *Verwaltungsgerichtsordnung / Loi sur la juridiction administrative*, s. 23.

¹²⁷ Keller, s.71; Yılmaz, s.307. ; Auby / Fromont, 1971a, s. 68. ; Ingo Kraft, “Das subjektive öffentliche Recht in der Rechtsprechung des Bundesverwaltungsgerichts”, *Leipzig Law Journal*, S. 2023/2, 2023, s. 132; Carsten Günther, “*Rapport pour l’Allemagne*”, *La Justice Administrative En Europe*, Colloque organisé le 16 mars 2007 à la Maison du Barreau (Paris) par l’Association des Conseils d’Etat et des Juridictions administratives suprêmes de l’U.E., le Conseil d’Etat (France), la Mission de recherche Droit et Justice, la Faculté de droit et des sciences économiques de Limoges, l’Université Panthéon-Sorbonne (Paris I) avec le soutien de TAIEX, Commission européenne, s. 10, (https://www.aca-europe.eu/fr/eurtour/i/countries/germany/germany_fr.pdf), (10.02.2025) ; Almanya dışında, Avusturya’da da iptal davasında subjektif kamusal bir hakkın ihlali koşulu bulunmaktadır. Bkz. European Parliament, Standing up for your right(s) in Europe-Locus standi, 2012, s. 22, ([www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/462478/IPOLJURI_ET\(2012\)462478_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/462478/IPOLJURI_ET(2012)462478_EN.pdf)), (s.e.t: 12.12.2024)

¹²⁸ *Verwaltungsgerichtsordnung / Loi sur la juridiction administrative*, s.71.; Hohenlohe-Oehringen, s. 127 ve 133.; Perinçek, s. 189.;

¹²⁹ Yılmaz, s.315.; Blankenagel, s. 83.

ihlal edilmemiş olması halinde davanın reddedilmesi gerekecektir.¹³⁰ Dolayısıyla iptal davası açılması ve esasa ilişkin inceleme yapılabilmesi için “hak ihlali” bir ön koşul oluşturup, menfaat ihlali tek başına yeterli değildir.¹³¹ Bu husus, Alman hukukunda iptal davası açılmasının Türk ve Fransız sistemlerine göre daha katı bir koşula tabi olduğunu göstermektedir. Kişi, yalnızca kendisine ait bir sübjektif hakkın ihlalini ileri sürebildiği takdirde dava açabilir; bu durum, genelde sanıldığından daha az katı olsa da yine de idari yargıya erişimi sınırlayıcı bir etki doğurmaktadır.¹³²

Alman İdare Mahkemeleri Kanunu “sübjektif hak” kavramını kullanmakla birlikte, doktrin, iptal davası açmada sübjektif dava ehliyeti için, “sübjektif kamusal hak (*subjektives öffentliches Recht*)” kavramını tercih etmektedir.¹³³ Dolayısıyla iptal davası açmada, ülkemizde nasıl menfaat ihlali koşulu aranıyorsa, Alman hukukunda da sübjektif ehliyet koşulu (*Klagebefugnis*) olarak sübjektif kamusal bir hakkın ihlali iddiasında bulunulması gerekmektedir. Buna ek olarak, genel dava ehliyetini oluşturan taraf ve dava ehliyeti ise sırayla Alman İdare Mahkemeleri Kanunu’nun 61. ve 62. maddelerinde düzenlenmiştir.

Alman idari yargılama hukukunda davanın ilk inceleme aşamasında sübjektif hak ihlali şartı arandığı gibi, esas incelemesinde de davaya konu idari işlemin hukuka uygunluk denetimi sübjektif bir denetim mahiyetindedir.¹³⁴ Dolayısıyla, idari yargıç, davanın esasına ilişkin değerlendirmesini yaparken, Alman İdare Mahkemeleri Kanunu’nun 113. maddesi uyarınca davacının haklarının gerçekten ihlal edilip edilmediğini inceleyecektir. İdari yargılama hukukumuzda ise iptal davasının esas bakımından incelenmesi aşamasında, idari işlemlerin hukuka uygunluk denetimi, İYUK md. 2 uyarınca işlemin yetki, şekil, sebep, konu ve maksat unsurları yönünden hukuka uygunluğu açısından yapıldığından, tamamıyla objektif nitelikte olup bu bakımdan Alman idari yargılama hukukundan ayrılmaktadır.¹³⁵

Diğer yandan, bu çalışmanın kapsamının sınırlı tutulması amacıyla yalnızca iptal davası bakımından sübjektif kamusal hak ihlali şartı bu çalışmada incelenmekle birlikte, Alman İdare Mahkemeleri Kanunu’nun 42. maddesinin 2. fıkrası, yani iptal davası ve yükümlülük davası için öngörülen sübjektif kamusal hak ihlali koşulu, aslında idari yargı mercileri önündeki diğer dava türlerine de kıyasen uygulanmaktadır.¹³⁶ Dolayısıyla, idari yargı önünde açılan diğer davaların da kabul edilebilirliği, davacının bir sübjektif kamusal hakkının ihlal edildiğini ileri sürebilmesine bağlıdır.

İptal davasında, kabul edilebilirlik bağlamında incelenen sübjektif

¹³⁰ Yılmaz, s.316.

¹³¹ Hong Wang, “Administrative Litigation Plaintiff Qualification in Germany: Enlightenment to Chinese Law”, Cross-Cultural Communication, Canadian Academy of Oriental and Occidental Culture, Vol. 16, No. 1, 2020, s. 104.; Yılmaz, s.308.

¹³² Fromont, s. 30-31.

¹³³ Keller, s.71.;

¹³⁴ Yıldız, 2021, s.97.

¹³⁵ Yıldız, 2021, s.98.

¹³⁶ Groh, s. 339 vd.

kamusal hak ihlali koşulu (subjektif dava ehliyeti) ile esasa ilişkin inceleme bağlamında davacının hakkının fiilen ihlal edilmesi olgusunun tespiti arasındaki paralellik gereği, *Klagebefugnis* kavramının, başvurunun esası hakkında geçici (ön) bir değerlendirme anlamına geldiğini söylemek mümkündür.¹³⁷ Ayrıca mahkemeye erişim hakkı ve yargısal denetimin kapsamı, davacının bireysel haklarını korumak için gerekli olanla sınırlıdır¹³⁸. Dolayısıyla bir idari işlemin hukuka uygunluğu, yalnızca hukuka aykırılığın davacının subjektif haklarını ihlal ettiği ölçüde incelenir¹³⁹.

Alman İdare Mahkemeleri Kanunu'nun 42. maddesinin 2. fıkrasında düzenlenen subjektif dava ehliyeti (*Klagebefugnis*) üç unsurdan oluşmaktadır: uyumsuzluğun konusu, bir hakkı ilgilendirmelidir; bu hakkın davacıya ait olması gerekir ; ayrıca davacı, idarenin bu hakkı ihlal ettiğini ileri sürmelidir.¹⁴⁰

Subjektif kamusal hak ihlali koşulunun uygulamada nasıl incelendiğine baktığımızda, subjektif dava ehliyetinin ancak "davacı tarafından ileri sürülen hakların hiçbir şekilde var olamayacağı veya ona ait olamayacağının açık ve kesin olduğu"¹⁴¹ ya da "dava konusu işlemin açıkça hukuka uygun olduğu"¹⁴² durumlarda var olmadığı kabul edilmektedir. Diğer yandan, hakların ihlal edilmiş olmasının ileri sürülmesi yeterli olmayıp, ihlalin en azından mümkün görünmesi içtihat ve doktrin tarafından yeterli olarak kabul edilmektedir.¹⁴³ Bu teori, yani subjektif kamusal hakların ihlal edilmiş olmasının en azından olası görünmesi, İhtimal teorisi (*Möglichkeitstheorie*) olarak adlandırılmaktadır.¹⁴⁴

İleri sürülen hakların gerçekten ihlal edilip edilmediği sorunu ise, davanın esasına ilişkin bir konudur.¹⁴⁵ Davacının işlemin doğrudan muhatabı olması durumunda subjektif kamusal hak ihlalinin tespiti kolaydır.¹⁴⁶ Belirli bir kişiye yönelik bireysel bir işlemde etkilenen "ilgili üçüncü kişi" konumundaki davacılar söz konusu olduğunda ise, subjektif dava ehliyetinin incelenmesi daha zordur.¹⁴⁷ Yapı ruhsatı verilmiş bir inşaatın komşusu olma ya da bir memur kadrosuna başvuran rakip aday olma gibi durumlarda görülebileceği üzere, çok kutuplu ilişkilerde üçüncü kişi konumundaki

¹³⁷ Groh, s. 339 vd.; Benzer yönde Bkz. Forsthoff, s. 295.

¹³⁸ European Parliament, s. 72.

¹³⁹ European Parliament, s. 72. Bu hususta imar planlarına yönelik olarak ve mülkiyet hakkının ihlali iddialarıyla iptal davaları istisna oluşturmaktadır, Bkz. European Parliament, s. 72.

¹⁴⁰ Groh, s. 339 vd.

¹⁴¹ Sommermann, s.1145 vd.

¹⁴² Groh, s. 339 vd.

¹⁴³ Hohenlohe-Oehringen, s. 132.; Perinçek, s. 181.; Groh, s. 339 vd.

¹⁴⁴ Groh, s. 339 vd.; Yıldız, 2021, s.40.

¹⁴⁵ Sommermann, s.1145 vd. ; Perinçek, s. 181-182.

¹⁴⁶ Auby / Fromont, 1971a, s. 68.; Matthias Ruffert, "Les droits publics subjectifs dans l'Allemagne contemporaine", Les droits publics subjectifs des administrés, Actes du Colloque organisé le 10 et 11 juin 2010 par l'AFDA, Collection Colloques & débats, LexisNexis, Paris, 2010, s. 151.

¹⁴⁷ Sommermann, s.1145 vd.

davacıların bir norm tarafından korunan bir haklarının olup olmadığının tespit edilmesinde sorunlar yaşanabilmektedir.¹⁴⁸ Nitekim Federal İdare Mahkemesi içtihadına göre —ki bu içtihat, Koruyucu norm teorisini (*Schutznormtheorie*) benimsemektedir— ilgili üçüncü kişinin iptal davası açabilmesi için, üçüncü kişileri koruyan bir hükme dayanabiliyor olması gereklidir.¹⁴⁹ Bu kapsamda, Alman idari yargı mercileri ve Alman doktrini, idari işlemin muhatabı olmayan üçüncü kişilerin iddialarını ilk olarak yapı ruhsatlarıyla ilgili davalarda kabul etmiş ve ardından bunları çevre ve diğer hukuk alanlarında tanımaya devam etmiştir.¹⁵⁰ Bu çerçevede, Federal İdare Mahkemesi, 1950'lerin ortalarından itibaren, sanayi emisyonları bağlamında tesislere komşu üçüncü kişilerin davalarını kabul etmeye başlamıştır.¹⁵¹

"Koruyucu norm teorisi (*Schutznormtheorie*)" olarak adlandırılan yaklaşım çerçevesinde, bir hukuk normu, yalnızca amme menfaatini değil, aynı zamanda (hatta bazen münhasıran) belirli kişilerin menfaatlerini koruma amacını taşıyorsa, sübjektif bir hak yaratır.¹⁵² Dolayısıyla, sübjektif kamusal hak sahibi bireyler, koruyucu normdan yalnızca genel anlamda kamunun üyeleri oldukları için değil, bu normdan doğrudan etkilenen kişiler oldukları için yararlanırlar.¹⁵³ Bu teori, sübjektif kamusal hakkın tespit edilmesinde esas alınan teoridir.¹⁵⁴

Davacının, muhatabı olduğu ve kendisine yönelik yükümlendirici veya olumsuz etki doğuran bir idari işlemi iptal davası konusu yaptığı durumda, sübjektif dava ehliyetinin varlığı, Federal Anayasa Mahkemesi'nin (*Bundesverfassungsgericht*) Anayasa'nın 2. maddesiyle ilgili yerleşik içtihadından örtük olarak çıkarılabilir.¹⁵⁵ Söz konusu madde hükmü, herkesin — başta anayasal düzen olmak üzere, belirli sınırlamalara riayet ettiği sürece — "kişiliğini serbestçe geliştirme hakkını"¹⁵⁶ sübjektif bir hak olarak güvence altına almaktadır.¹⁵⁷ Muhatap Teorisi (*Die Adressatentheorie*) adı verilen bu teori, İhtimal teorisi (*Möglichkeitstheorie*) ve Koruyucu norm teorisi (*Schutznormtheorie*) ile birlikte sübjektif dava ehliyetinin tespit edilmesinde kullanılan üç teoriden biridir.

Kamu tüzel kişilerinin sübjektif kamusal haklarının olup olmadığı hususunda ise Almanya'da 1960-70'li yıllara kadar mahalli idareler ve diğer idarelerin sübjektif kamusal haklarının olmadığı kabul edilmekteydi.¹⁵⁸ Bugün

¹⁴⁸ Ruffert, s. 151.

¹⁴⁹ Sommermann, s.1145 vd. ; Hohenlohe-Oehringen, s. 132-133.; Perinçek, s. 184.

¹⁵⁰ Blankenagel, s. 91.

¹⁵¹ Greve, s. 209.

¹⁵² Groh, s. 339 vd.; Yıldız, 2021, s.42.

¹⁵³ Groh, s. 339 vd.; Yıldız, 2021, s.42.

¹⁵⁴ Yıldız, 2021, s.42.

¹⁵⁵ Groh, s. 339 vd.

¹⁵⁶ Bu kavram ile ilgili olarak "genel hareket özgürlüğü" kavramı da kullanılmıştır. Bkz. Yıldız, 2021, s.40

¹⁵⁷ Groh, s. 339 vd.; Florian Schmieg, *Verwaltungsrecht*, Richter Verlag, 2004, s. 47. (Aktaran: Yılmaz, s.315.

¹⁵⁸ Ruffert, s. 152.

idarelerin subjektif kamusal bir hakkının olup olmayışı sorunu aşılmış olmakla birlikte, hak ve yetki arasında bir ayrım yapılmayışı, 1980-90'larda doktrinde bu yönde yapılan girişimlerin de yetersiz kalmasıyla, dogmatik bir belirsizlik yaratmaktadır.¹⁵⁹

C. AB HUKUKU ETKİSİ ALTINDA SUBJEKTİF KAMUSAL HAK İHLALI KOŞULUNUN DERNEKLER BAKIMINDAN ÇEVRE UYUŞMAZLIKLARINDA DOĞURDUĞU SORUN

Alman hukukunda iptal davasında benimsenen subjektif kamusal hak ihlali kavramı, çevresel konularda bilgi ve belgelere erişime, halkın katılımına ve yargıya erişime ilişkin düzenlemelere yer veren uluslararası bir antlaşma olan ve Avrupa Birliği ve Avrupa Birliği'ne üye devletler tarafından 25 Haziran 1998 tarihinde imzalanan ve 30 Ekim 2001 tarihinde yürürlüğe giren Aarhus Sözleşmesi¹⁶⁰ kapsamında açılan iptal davaları ile ilgili olarak, çevre ilgili STK'lar bakımından, mahkemeye erişim konusunda bazı zorluklar doğurmuştur.¹⁶¹ Uluslararası hukuk ve Alman hukuku arasında subjektif dava açma ehliyeti ile ilgili olarak doğan bu uyumsuzluk, Aarhus Sözleşmesi'nin uygulamaya konulması amacıyla çıkarılan 26 Mayıs 2003 tarihli ve 2003/35/CE sayılı AB Direktifinin¹⁶² 25/06/2003'te yürürlüğe girmesinden sonra başlamıştır. Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrası, çevresel etki kapsamında sınıflandırılmış tesislere karşı yapılacak yargısal başvurularda davacıların menfaat/hak ihlalinin düzenlenmektedir.¹⁶³ Bu çerçevede madde metninde, ülkelerin mahkemeye erişime ilişkin farklı uygulamaları dikkate alınarak, Fransız ve Alman modellerinin her ikisine de (menfaat ihlali ve hak ihlali) alternatif olarak yer verilmiştir.¹⁶⁴ Diğer bir deyişle, yargısal başvuru

¹⁵⁹ Ruffert, s. 152.

¹⁶⁰ Aarhus Sözleşmesi, <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43f.pdf>, (s.e.t: 01.05.2025)

¹⁶¹ Ahmet M. Güneş, "Aarhus Sözleşmesi üzerine bir inceleme", C. XIV, Y. 2010, S.1, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s. 301.

¹⁶² Avrupa Birliği Parlamentosu ve Konseyi'nin Çevreyle İlgili Belirli Plan ve Programların Hazırlanmasında Halkın Katılımını Öngören ve Halkın Katılımı ile Yargıya Erişim Konularında Değişiklik Yapan 26 Mayıs 2003 Tarihli ve 2003/35/CE Sayılı Direktifi, (<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/35/oj/eng>), (s.e.t 17.06.2025)

¹⁶³ Keller, s.76.

¹⁶⁴ Aarhus Sözleşmesi, Madde 9-2.: "Taraf Devletlerden her biri, kendi ulusal mevzuatı çerçevesinde,

a) dava açmak için **yeterli menfaate sahip olan** veya,

b) bir Taraf Devletin idari usul kanununun böyle bir koşul öngördüğü durumlarda, **bir hakkın ihlal edildiğini iddia eden** ilgililerin, (...) her türlü kararın, işlemin ve ihmalin esas ve usul bakımından hukuka aykırılığı iddiasıyla bir mahkemeye ve/veya kanunla kurulmuş başka bir bağımsız ve tarafsız kuruluşa başvurabilmesini gözetir.

Neyin **yeterli bir menfaat ve hak ihlali teşkil ettiği** iç hukuk hükümlerine göre ve işbu Sözleşme çerçevesinde ilgililerin yargıya geniş şekilde erişiminin sağlanması amacıyla uygun olarak belirlenir. Bu amaçla, 2. maddenin 5. fıkrasında belirtilen şartları taşıyan herhangi bir sivil toplum kuruluşunun menfaati yukarıdaki a) bendi kapsamında yeterli kabul edilir. Bu kuruluşların aynı zamanda yukarıdaki b) bendi anlamında ihlale konu edilebilecek haklara sahip oldukları da kabul edilir.", (www.unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43f.pdf), (s.e.t: 10.04.2025)

hakkının kullanımı kapsamında, ilgililerin yeterli bir menfaatinin veya ulusal mevzuat çerçevesinde subjektif bir hak ihlalinin aranması konusu taraf devletlerin iradesine bırakılmıştır.¹⁶⁵

Bununla birlikte, yasal düzenlemelerle belirlenmiş subjektif kamusal haklara dayalı katı Alman modeli, sivil toplum kuruluşları tarafından Aarhus Sözleşmesi uyarınca iptal davalarının açılmaya başlanmasıyla birlikte, Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrasının sivil toplum kuruluşlarının kural olarak yeterli bir menfaate ve ihlale konu olabilecek bir hakka sahip olduğunu kabul etmesinden dolayı önemli bir zorlukla yüz yüze gelmiştir.¹⁶⁶

Bu çerçevede, Avrupa Birliği Adalet Divanı önünde görülen, 12 Mayıs 2011 karar tarihli *Trianel* davası¹⁶⁷ özel bir önem taşımaktadır. *Trianel* davasında, çevrenin korunması amacıyla kurulmuş bir Alman sivil toplum kuruluşu (*Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen e.V.*) tarafından, Trianel şirketi lehine Almanya'nın Lünen kentinde bir kömür santrali için inşaat ve işletme ruhsatı verilmesi işlemine karşı iptal davası açılmış, Kuzey Ren-Vestfalya Eyaleti Yüksek İdare Mahkemesi uyuşmazlığı bekletici sorun yaparak, ön karar prosedürü kapsamında Avrupa Birliği Adalet Divanı'na başvurmuştur.¹⁶⁸ Adalet Divanı bunun üzerine, Aarhus Sözleşmesi'nin uygulanmasına ilişkin 2003/35/CE sayılı Direktif¹⁶⁹ kapsamında dava açan bir sivil toplum kuruluşunun mahkemeye erişiminin engellenmesinin, başka bir ifadeyle, 2003/35/EC sayılı Direktife ve Aarhus Sözleşmesi'ne uyum amacıyla 2006 yılında kabul edilmiş bir yasa olan *UmwRG*'nin¹⁷⁰ 2. Bölüm (I). maddesinde yer alan çevre

¹⁶⁵ Güneş, s. 315.

¹⁶⁶ Alman idare hukukunun klasik kavramı olan, bireyin haklarının ihlaline dayalı bireysel yargısal koruma sistemi, çevresel konularda yasal koruma sorunlarını çözmeye uygun olmadığı gerekçesiyle doktrin tarafından önceden de eleştirilen bir husustu, Bkz. Fischer, 1982, s. 64.

¹⁶⁷ Davanın tam adı *Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV c. Bezirksregierung Arnsberg* olup, kısaca *Trianel* olarak adlandırılmaktadır. Adalet Divanı, kararda öncelikle Avrupa Birliği hukukunun, çevreyle ilgili ulusal hukuk hükümlerinin yorumlanmasında esas alınması gereken Aarhus Sözleşmesi hükümleriyle “uyumlu” olması gerektiğini hatırlatmaktadır.

Bkz, *Trianel*, ABAD, C-115/09, 12 Mayıs 2011,

(<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=82053&doclang=en>), (s.e.t.:19.04.2025)

¹⁶⁸ *Trianel*, ABAD, C-115/09, 12 Mayıs 2011.

¹⁶⁹ 2003/35/CE sayılı Direktif'in söz konusu 7. maddesinin ilgili kısmı şöyledir: “Üye Devletler, ilgililerin yargıya geniş şekilde erişimini sağlamak amacıyla uygun olarak neyin yeterli bir menfaat veya bir hak ihlali oluşturduğunu belirler. Bu amaçla, 1. maddenin 2. fıkrasında belirtilen gereklilikleri yerine getiren herhangi bir sivil toplum kuruluşunun menfaati, işbu maddenin a) bendinin amaçları bakımından yeterli kabul edilecektir. Bu tür kuruluşların ayrıca işbu maddenin b) bendi amaçları doğrultusunda bir ihlale konu olabilecek bir haklarının olduğu varsayılır”,

(eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A32003L0035)

¹⁷⁰ 07.12.2006 tarihli, “2003/35/EC sayılı Direktifte öngörülen Çevre ile ilgili davalara ilişkin olarak ek hükümler getiren Yasa (Umwelt-Rechtsbehelfsgesetz-*UmwRG*)”, (https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav#/switch/tocPane?_ts=1752616982384), (s.e.t.: 10.05.2025)

derneklerinin dava açma haklarını kısıtlayan düzenlemenin Avrupa Birliği hukukunun ihlali anlamına geldiğine hükmetmiştir.¹⁷¹ Söz konusu yasa hükmünde (UmwRG § 2 (1)), çevrenin korunması amacıyla kurulmuş ve tescil edilmiş yerli ve yabancı dernekler açısından subjektif kamusal hak ihlali şartı aranmayarak, yalnızca bireylerin subjektif haklarını koruyan çevre hukuku ile ilgili normların idare tarafından ihlal edilmiş olmasına dayanmaları suretiyle ve tüzüklerinde çevrenin korunmasının belirtilmiş olması şartıyla iptal dava açabilmeleri düzenlenmiştir.¹⁷² Dolayısıyla UmwRG'nin 2006 yılında yürürlüğe giren ilk versiyonunda, subjektif hakların ihlali koşulundan tamamen vazgeçilmemiş, yalnızca dava açan derneğin bizzat hakkın sahibi olması koşulundan vazgeçilmiştir.¹⁷³ İşte, Trianel davasında verilen kararda da bu hususa dikkat çekilerek, çevre ile ilgili derneklerin çevre ile ilgili normlara, 3. kişilerin hakları üzerinden değil, doğrudan dayanabilmeleri gerektiğine hükmedilmiştir.

Hatırlanacağı üzere, Alman idari yargılama hukukunda, kural olarak, *actio popularis* türü davalar kabul edilmemektedir. Ancak UmwRG'nin § 2 (1) maddesinde çevrenin korunmasına yönelik dernekler lehine getirilen düzenlemenin, “çevrenin korunmasına yönelik dernek” sıfatı aracılığıyla *actio popularis* türü dava açma imkânı verdiği ifade edilmiştir.¹⁷⁴ Aşağıda görüleceği üzere, bu husus aslında, aynı Kanunda 2013 yılında yapılan bir değişiklikten sonra daha savunulabilir hale gelmiştir. Ayrıca belirli bir uyuşmazlık türü (çevre davaları) bakımından her vatandaşın dava açabilmesi gerektiği fikri Alman idare hukuku doktrininde eskiden beri savunulmaktadır.¹⁷⁵

Trianel davası sonucunda, Alman yasa koyucu, 8 Nisan 2013 tarihinde UmwRG'nin § 2 (1) maddesinde bir değişiklik yaparak¹⁷⁶, çevre derneklerinin, üçüncü kişilerin subjektif haklarına bağlı olmaksızın, çevresel normlara (AB veya ulusal çevre hukuku) dayanarak dava açabilmeleri yönünde bir düzenleme yapmıştır.¹⁷⁷ Görüldüğü üzere, Alman yasama organı çevrenin korunmasına yönelik olarak yargı yoluna erişimin kademeli olarak genişletilmesi konusunda direnç göstermekle birlikte, yargı kararlarının etkisiyle, bu çerçevede yasal düzenlemeler yapmaya devam etmektedir.¹⁷⁸

¹⁷¹ Trianel, ABAD, C-115/09, 12 Mayıs 2011.

¹⁷² Groh, s. 339 vd.; European Parliament, s. 76.; Eckertz-Höfer, s. 6.

¹⁷³ Groh, s. 339 vd.; European Parliament, s. 76.; Eckertz-Höfer, s. 6.; Gaillet, s. 27.

¹⁷⁴ Eckertz-Höfer, s. 6.

¹⁷⁵ Fischer, 1982, s. 61.

¹⁷⁶ Yürürlüğe giriş tarihi, 02 Mayıs 2013'tür, UmwRG, (<https://www.buzer.de/gesetz/7495/al38358-0.htm>)

¹⁷⁷ Keller, s.77.; Aslında Trianel Davası ve UmwRG'de bu dava doğrultusunda değişiklik yapılmasından önce, ABAD tarafından verilen 2008 tarihli *Lesoochranárske zoskupenie* kararının etkisiyle Alman Federal İdare Mahkemesi, çevre örgütlerinin mahkemelerde dava açma ehliyetini geniş tutma yönünde bir eğilim sergilemeye başlamıştı, Bkz. Christoph Görsch, Effective legal protection in European order, The Principle of Effective Legal Protection in Administrative Law, (Eds. Zoltán Szente, Konrad Lachmayer), Routledge, London, 2016, s. 37.

¹⁷⁸ Auriane Taveau, “L'accès au juge national et international contre les actes du pouvoir exécutif”, Théorie et pratique sur des questions d'actualité-Rapport du colloque franco-allemand des 7 et 8 septembre 2018, In. Revue internationale de droit

Nitekim UmwRG'de 2013 yılında yapılan değişiklik de ABAD tarafından yeterli bulunmamış¹⁷⁹ ve bu doğrultuda, 29 Mayıs 2017 tarihinde UmwRG'de yine bazı değişiklikler yapılmış ve 2 Haziran 2017'de yürürlüğe girmiştir.¹⁸⁰ Bu değişikliklerle birlikte, çevrenin korunması amaçlı dernekler daha önce yalnızca çevre ile ilgili bir norma (*umweltbezogene Rechtsvorschriften*) dayanabilmekteyken, idari işlemin yapılmasında etkili olan tüm maddi hukuk kurallarına (örneğin, imar hukuku gibi) ilişkin hukuka aykırılıkları ileri sürbilmeleri imkânı getirilerek subjektif dava açma ehliyetleri daha da genişletilmiştir.¹⁸¹ UmwRG, aslında kabul edildiği 2006 yılından bu yana daha birçok değişiklik geçirmiş olup, burada yalnızca çalışma konumuz yönünden önem arz eden değişikliklere yer verilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen 2013 ve 2017 yıllarındaki yasal düzenlemelerden bağımsız olarak, çevre davalarında şayet belirli bir gerçek veya tüzel kişinin subjektif kamusal bir hakkı ihlal edilmişse dava açmasının önünde doğal olarak bir engel bulunmadığını da eklemek gerekmektedir. Örneğin, havaalanları, kimya tesisleri ve enerji santralleri, otoyollar gibi büyük inşaat projeleri ve özellikle nükleer reaktörler gibi endüstriyel tesislerin yaygın etkileri çok sayıda davacı yarattığı için, hemen hemen her büyük ölçekli proje er ya da geç mahkemeye taşınabiliyordu.¹⁸² Diğer yandan, planlanan ve potansiyel olarak tehlikeli bir tesisin komşularının, temel hakları —özellikle bedensel bütünlük hakkı— ya da yasa tarafından tanınmış hakları ihlal edilmiş sayılarak subjektif dava ehliyetine sahip olup olmadıkları sorusu ise, yani hangi mesafe içinde yer alan komşuların haklarının etkilendiği sorusu, nihayetinde her somut olayın koşullarına ve uygulanabilir maddi hükmün sağladığı korumanın kapsamına bağlı olarak yanıtlanması gereken bir sorudur.¹⁸³

Söz konusu yasal düzenlemelerden önce, çevre dernekleri, üyeleri ve kamu adına dava açmalarına izin verecek reformlar talep etseler de, mahkemeler genellikle çevre anlaşmazlıklarında dava açma engellerini gevşetmeyi reddediyordu.¹⁸⁴ Her ne kadar 1970'li yıllardan itibaren Alman idare mahkemeleri, çevre davalarında subjektif kamusal hak kavramını daha geniş yorumlamak suretiyle dava açmanın önündeki engelleri azaltmaya çalışmış, Federal ve eyalet yasama organları, idari davalarda çevre

comparé, Vol. 71 N°2, 2019, Études de droit contemporain, Contributions françaises au 20e Congrès international de droit comparé, Fukuoka, 22-28 juillet 2018, s. 574.

¹⁷⁹ Görisch, s. 37.

¹⁸⁰ Gesetz über ergänzende Vorschriften zu Rechtsbehelfen in Umweltangelegenheiten nach der EG-Richtlinie 2003/35/EG (Umwelt-Rechtsbehelfsgesetz - UmwRG), (<https://www.buzer.de/gesetz/12544/a205726.htm>), (s.e.t: 19.06.2025)

¹⁸¹ Dirk Teßmer, Klagemöglichkeiten nach dem Umwelt-Rechtsbehelfsgesetz (UmwRG) 2017, Fachagentur Windenergie an Land, Berlin, 2017, s. 8; Lisa Habigt/ Lisa Hamacher/ Alexandra Tryjanowski, vd., Abschlussbericht-Wissenschaftliche Unterstützung des Rechts-schutzes in Umweltangelegenheiten in der 19. Legislaturperiode, Umweltbundesamt, Dessau-Roßlau, 2021, s. 31-32.

¹⁸² Greve, s. 202.

¹⁸³ Sommermann, s.1145 vd.

¹⁸⁴ Greve, s. 197.

kuruluşlarının temsilini artırmaya yönelik bazı küçük adımlar atmış olsa da bu girişimler son derece sınırlı kalmıştır.¹⁸⁵

Yine bu çerçevede, çevre örgütlerinin inşaat alanlarının yakınında ve ekolojik olarak değerli bölgelerde küçük arazi parçaları satın almak suretiyle, diğer tüm taşınmaz sahipleriyle aynı yasal korumadan yararlanma hakkına sahip olmayı hedefleme gibi faaliyetleri de olmuştur.¹⁸⁶ Ancak böyle bir yöntem, getirdiği maddi külfet nedeniyle sürdürülebilir bir nitelik taşımamaktaydı.

Alman yasa koyucunun UmwRG 'de çeşitli değişiklikler yapmasına yol açan Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD), Avrupa Birliği hukuku normlarını kişiler lehine, Alman idari yargısının geleneksel yaklaşımına kıyasla daha geniş yorumlama eğilimindedir.¹⁸⁷ Bu durum, VwGO'nun 42. maddesinin 2. fıkrasına ilişkin klasik yorumun ABAD içtihadıyla nasıl uzlaştırılabileceği sorusunu gündemde tutmaya devam etmektedir. Alman idare hukuku doktrindeki baskın görüş, Avrupa Birliği hukuku bağlamında, bir normun sübjektif kamusal bir hak tanıyıp tanımadığını değerlendirmede kullanılan kriterlerin esnetilmesi gerektiği yönündedir.¹⁸⁸ Buna ek olarak, günümüzde, Alman idari yargılama hukukunun özellikle çevre hukuku bakımından birey merkezli (sübjektif hak) yaklaşımının daha objektif bir anlayışa doğru evrilmekte olduğu ileri sürülmektedir.¹⁸⁹

Sonuç olarak, Alman idari yargılama hukuku sisteminde iptal davası, Türk sisteminde göre davacının sübjektif kamusal hakkının ihlalinin aranması koşulu nedeniyle daha katı bir nitelik arz etmektedir. Ancak yukarıda değinildiği üzere, bu koşulun esnetildiği, aksi yönde bazı gelişmeler de olmaktadır. Bu yönde düzenlemelerin yapılmasında ise, yukarıda görüldüğü üzere, her şeyden önce Avrupa Birliği hukukunun uyumlaştırıcı etkisi rol oynamaktadır.

SONUÇ

Fransız modeli olarak adlandırabileceğimiz objektif yargılama sisteminde, en basit ifadeyle, iptal davasının objektif bir dava oluşunun temel niteliği, kendisini yalnızca idari işlemin yargılanması hususuyla ortaya koymaktadır. İdari işlemin yargılanması hususu ise kendisini idari işlemin yetki, şekil, sebep, konu ve amaç unsurları yönünden incelenmesi biçiminde ortaya koymaktadır.

Ancak, Alman idari yargılama hukukunda iptal davasında, idari işlemin hukuka uygun olup olmadığı ve sübjektif kamusal hak ihlali olup olmadığı hususları birlikte incelendiğinden, münhasıran objektif bir yargılamadan bahsetmek mümkün değildir. Başka bir ifadeyle objektif yargılama, özellikle

¹⁸⁵ Greve, s. 200.

¹⁸⁶ Neumeyer, *Erfahrungen mit der Verbandsklage aus der Sicht der Verwaltungsgerichte*, Wahrnehmung von Naturschutzinteressen in Gerichtlichen Verfahren 44, Kopp ed., 1988, sayfa 50-51. (Aktaran: Greve, s. 210.)

¹⁸⁷ Groh, s. 339 vd.; Keller, s.75.

¹⁸⁸ Groh, s. 339 vd.

¹⁸⁹ Taveau, s. 577.

davacının subjektif durumunun, maddi hukuka ilişkin hak iddialarının teorik olarak hiç ele alınmadığı bir yargısal denetim biçimidir denilebilir. Bu nedenle, Alman sisteminde subjektif kamusal hak ihlali yalnızca dava açılırken değil aynı zamanda davanın esasına geçildiğinde de temel bir rol oynadığından, Alman hukukunda iptal davasının objektif bir dava özelliği taşımamaktadır.

Alman modeli iptal davasına da esin kaynağı olmuş Fransız modeli iptal davasının objektif niteliği¹⁹⁰ ise, esas olarak, davacının iptal davasını açtığında menfaatinin ihlal edilmiş olmasının tespit edilmesinden sonra rolünün sona ermesi¹⁹¹ ve davanın esasına geçilmesiyle birlikte yalnızca idari işlemin yargılanmasına dayanır.¹⁹² Başka bir ifadeyle, menfaat ihlali de tıpkı Alman hukukundaki subjektif kamusal hak ihlali koşulu gibi bu davanın subjektif unsurudur ancak davanın esasına geçilince davacının menfaati özel olarak incelenmemektedir. Dolayısıyla hem idari işlemin hukuka uygunluğunun hem de subjektif kamusal hakkın ihlalinin bir arada arandığı Alman modelinde de genel olarak yeterince etkin bir hukuksal koruma sağlanmakla birlikte, bu sistemde iptal davası subjektif nitelik arz eden bir davadır.

İptal davasında davacının subjektif kamusal bir hakkının ihlalinin gerektiren subjektif dava ehliyeti (*Klagebefugnis*), Alman idari yargı sistemini karakterize eden subjektif yaklaşımın en belirgin ifadesidir. Türk ve Fransız sistemindeki karşılığıyla kıyaslandığında bu yaklaşım, Alman idari yargılama hukukunda idari yargıya erişimi, özellikle çevre gibi kamu yararı niteliği ön plana çıkan uyuşmazlıklarda, yakın zamana kadar kayda değer ölçüde sınırlandırma sonucunu doğurmaktaydı. Ancak, Avrupa Birliği hukukunun Alman idari yargı sistemi üzerindeki etkileri, subjektif dava ehliyetine ilişkin yaklaşımda çevre uyuşmazlıkları bakımından belirli bir esnekliğe yol açmıştır. Bu kapsamda, Avrupa Birliği hukuku bir kez daha, Almanya'da idari yargı pratiğinin gelişimi açısından önemli bir itici güç olarak kendini göstermeye devam etmektedir.

¹⁹⁰ Fransa'da iptal davası ortaya çıktığı ilk andan itibaren objektif bir dava olmamıştır. İptal davası, 19. yüzyılın sonuna kadar esas olarak, davacının bir hakkının ihlal edildiği iddiasıyla açtığı subjektif bir dava niteliği taşımaktaydı. Bkz. Grégoire Bigot, *Introduction historique au droit administratif depuis 1789*, Coll. Droit Fondamental, Presses Universitaires de France, Paris, 2002, s. 239.

¹⁹¹ “(...) davacının rolü, idarenin işleminin hukuka ve kanuna aykırı olup olmadığını incelemesi ve bir aykırılık saptadığı takdirde, işlemi geçmişe etkili olarak iptal etmesi için idari yargı merciini harekete geçirmekten ibarettir.”, Azrak, s. 146.

¹⁹² Bu teorinin altında Laferrière'in “İptal davası, davanın diğer tarafına karşı değil, işleme karşı açılan bir davadır” biçimindeki ünlü formülü yatmaktadır. Bkz. Édouard Laferrière, *Traité de la juridiction administrative et des recours contentieux*, T. 2, Berger-Levrault, Paris, 1888, s. 534.; Aynı şekilde Bkz. René Chapus, *Droit du contentieux administratif*, 13. Bası, Montchrestien, Paris, 2001, s. 223.; Lütfi Duran, “İdari İptal Davası Olağan ve Genel Bir Başvuru Yoludur”, C. 19-20, 1997-1998, İnsan Hakları Yıllığı, s. 187.; İptal davasının objektif bir dava olarak kurgulanması ise Duguit ve Hauriou öncülüğünde gerçekleşmiştir. Bkz. Norbert Foulquier, *Les droits publics subjectifs des administrés*, Dalloz, 2003, Paris, s. 350.; Duguit, iptal davasının objektif bir dava oluşu, yargıcın yalnızca dava konusu işlemin hukuka uygunluğunu araştırması hususuna dayanır. Léon Duguit, *Traité de Droit Constitutionnel*, Tome 2, 3e édition en cinq volumes, Paris, 1928, s. 503-504. (Aktaran M. Ayhan Tekinsoy, *İdari Yargılama Hukukunda Yürütmenin Durdurulması*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2013, s. 51.)

Alman idari yargılama hukukunda, iptal davasında, esas olarak bireysel idari işlemlerin muhatabı veya bireysel idari işleminden anayasal-yasal olarak etkilenen 3. kişilerin korunması amaçlanmıştır. Bu çerçevede, Alman idari yargılama hukukundaki sorunun, kamu yararının ön planda olduğu çevre gibi bazı uyumsuzluklar açısından, olabildiğince geniş bir davacı kategorisinin belirli bir yasa hükmünde subjektif kamusal hak sahibi olarak belirtilmemeleri yani koruyucu norm kapsamında değerlendirilmemeleri olduğu söylenebilir. Ancak AB hukukunun etkisiyle ve bu doğrultuda ABAD tarafından 2010'lu yılların başlarından itibaren verilmeye başlanan kararlar çerçevesinde, çevre dernekleri lehine yapılan düzenlemelerle bu soruna en azından çevre dernekleri açısından önemli oranda bir çözüm getirilmiştir.

Bu kapsamda, halihazırda yalnızca çevre koruma dernekleri ve yalnızca çevre ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili uyumsuzluklar bakımından, subjektif kamusal hak ihlali koşulunun aranmayarak, bir tür *actio popularis*'e olanak tanındığını söylemek mümkündür. Buradan hareketle, bu durumda ortada artık subjektif bir yargılamadan çok objektif bir yargılamanın söz konusu olduğu da ileri sürülebilir. Başka bir ifadeyle, UmwRG'de çevre dernekleri lehine ve çevresel uyumsuzluklarla ilgili olarak getirilen istisnanın, Alman yasa koyucunun gösterdiği dirence rağmen, Alman idari yargılama hukukunda hem subjektif hem de objektif yargılamanın var olduğu ikili bir durum ortaya çıkardığını ifade etmek mümkündür. Bu husus, karşılaştırmalı hukuk çerçevesinde, teorik olarak şöyle bir fikrin uygulanabilirliğini sorgulamaya da yol açmaktadır: İptal davası bakımından, menfaat ihlali temelli Fransız ve Türk sisteminin belirli uyumsuzluk türleri açısından Alman sistemine ve subjektif hak ihlali temelli Alman sisteminin ise subjektif durumların davada incelenebilmesi bakımından Fransız ve Türk sistemine esin kaynağı olması, böylece her iki sistemin de birer hibrit (uyumsuzluk türüne göre menfaat ihlali veya subjektif kamusal hak ihlali koşulunun aranacağı) sisteme dönüşmesi, böylece idarenin yargısal denetiminde daha tatmin edici bir koruma sağlanması.

Son olarak, Alman sisteminde, Türk ve Fransız sistemlerinde olduğu gibi, çevre ile ilgili uyumsuzluklarda ve kamu yararı niteliği ön planda olan diğer uyumsuzluklarda subjektif dava ehliyetinin, mümkün olduğunca çok gerçek veya tüzel kişiyi kapsayacak şekilde genişletilmesinin, hukuk devletin gerçekleştirilmesi amacına daha çok hizmet edeceğini belirtmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Auby J M / Fromont M, Les recours contre les actes administratifs dans les pays de la Communauté économique européenne, Dalloz, Paris, 1971.

Auby J M / Fromont M, Les recours juridictionnels contre les actes administratifs spécialement économiques dans le droit des États membres de la CEE, Rapport Final, Collection Etudes, Série Concurrence - Rapprochement des législations no 12, Brüksel, 1971.

Autexier C, "La Juridiction Administrative En Allemagne Depuis Le XIXe Siecle", no. 19, 1998, Paris, Revue d'histoire des facultes de droit et de la science juridique, ss. 65-86.

Azrak A Ü, "İptal Davalarının Objektif Niteliği Üzerine Düşünceler", Onar Armağanı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 145-155.

Becker F, "The Development of German Administrative Law." George Mason Law Review, vol. 24, no. 2, 2017, ss. 453-476.

Bigot G, Introduction historique au droit administratif depuis 1789, Coll. Droit Fondamental, Presses Universitaires de France, Paris, 2002.

Blankenagel A, "The Concept of Subjective Rights as the Focal Point of German Administrative Law.", 11, Tel Aviv, 1992, Tel Aviv University Studies in Law, ss. 79-96.

Chapus R, Droit du contentieux administratif, 13. Bası, Montchrestien, Paris, 2001.

Duran L, "İdari İptal Davası Olağan ve Genel Bir Başvuru Yoludur", C. 19-20, 1997-1998, İnsan Hakları Yılı, ss. 187-195.

Eckertz-Höfer M, "Administrative Review: Learning From Different Perspectives", The Judicial Review of Administrative Decisions in Germany, Australian National Conference, Hunter Valley, 2010, ss. 1-18.

Erath F, "Scope of Judicial Review in German Administrative Law", 8(2), Stellenbosch, 1997, Stellenbosch Law Review, ss. 192-204.

European Parliament, Standing up for your right(s) in Europe-Locus standi, 2012, s. 22, ([www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/462478/IPOIJURI_ET\(2012\)462478_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2012/462478/IPOIJURI_ET(2012)462478_EN.pdf))

Fischer A, "Rapport pour l'Allemagne fédérale", La notion de l'intérêt en contentieux administratif (intérêt personnel, intérêt collectif, l'action populaire) notamment en matière d'environnement, L'ACA-Europe, 8e colloque du 12 au 15 mai 1982, Kopenhag, 1982, ss. 55-70. (https://aca-europe.eu/images/media_kit/colloquia/1982/germany.pdf)

Fischer A, "Le contrôle juridictionnel de la légalité de l'action administrative en République fédérale d'Allemagne", N°30, 1984, Revue française d'administration publique, ss. 185-195.

Fischer A, "Aspects historiques : l'évolution de la justice administrative en Allemagne et en France au XIX e et au XX e siècle et les influences réciproques sur cette évolution", 52e Année, No. 7, 1999, La Revue Administrative, Presses Universitaires de France, ss. 6-23.

Forsthoff E, Traité de Droit Administratif Allemand, Çev. Michel Fromont, Bruylant, Brüksel, 1969.

Fromont M, "Regards d'un juriste français sur la juridiction administrative allemande", La Revue administrative, PUF, 52e Année, No. 7, 1999, ss. 25-35.

Foulquier N, Les droits publics subjectifs des administrés, Dalloz, 2003, Paris.

Gaillet A, "Allemagne", in. L'acte administratif à portée générale et son contrôle juridictionnel, (Ed. Benoît Delaunay), Société de législation comparée, 2015, ss. 19-36.

Görisch C, Effective legal protection in European order, The Principle of Effective Legal Protection in Administrative Law, (Eds. Zoltán Szente, Konrad Lachmayer), Routledge, London, 2016, ss. 29-41.

Greve M S, "The Non-Reformation of Administrative Law: Standing to Sue and Public Interest Litigation in West German Environmental Law", *Cornell International Law Journal*, vol. 22, no. 2, 1989, ss. 197-244.

Groh T, "L'intérêt à agir dans le contentieux administratif allemand", *L'accès au juge: Recherche sur l'effectivité d'un droit*, (Eds. Virginie Donier, Béatrice Lapérrou-Schneider), Bruylant, Brüksel, 2013, ss. 339-351.

Günday M, *İdari Yargılama Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2022.

Güneş A M, "Aarhus Sözleşmesi üzerine bir inceleme", *C. XIV, Y. 2010, S.1, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, ss. 299-333.

Günther C, "Rapport pour l'Allemagne", *La Justice Administrative En Europe*, Colloque organisé le 16 mars 2007 à la Maison du Barreau (Paris) par l'Association des Conseils d'Etat et des Juridictions administratives suprêmes de l'U.E., le Conseil d'Etat (France), la Mission de recherche Droit et Justice, la Faculté de droit et des sciences économiques de Limoges, l'Université Panthéon-Sorbonne (Paris I) avec le soutien de TAIEX, Commission européenne, s. 10, (https://www.aca-europe.eu/fr/eurtour/i/countries/germany/germany_fr.pdf)

Habigt L/ Hamacher L/ Tryjanowski A/ Zschiesche M/ Schmidt A/ Heß F/ Teßmer D, *Abschlussbericht-Wissenschaftliche Unterstützung des Rechts-schutzes in Umweltangelegenheiten in der 19. Legislaturperiode*, Umweltbundesamt, Dessau-Roßlau, 2021.

Hohenlohe-Oehringen D zu, "The principle of effective legal protection in German administrative law", *The Principle of Effective Legal Protection in Administrative Law*, (Eds. Zoltán Szente, Konrad Lachmayer), Routledge, London, 2016, ss. 122-157.

Jouanjan O, "Les droits publics subjectifs dans la doctrine de la langue allemande", *Les droits publics subjectifs des administrés*, Actes du Colloque organisé le 10 et 11 juin 2010 par l'AFDA, Collection Colloques & débats, LexisNexis, Paris, 2010, ss. 25-32.

Keller M, "Intérêt à agir devant le juge allemand", *Intérêt à agir devant le juge administratif*, (Ed. Olivier Renaudie), Berger-Levrault, Boulogne-Billancourt, 2015, ss.69-78.

Kent B, "Almanya'da İdari Yargı Teşkilatı", *C.15 S. 2, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2007, ss. 185-214.

Kraft I, "Das subjektive öffentliche Recht in der Rechtsprechung des Bundesverwaltungsgerichts", *S. 2023/2, 2023, Leipzig Law Journal*, ss. 132-142.

Kramer U / Hinrichsen T, "German Law of Administrative Court Procedure: an Overview", *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 10 (2015, 8), ss. 2050-2061.

Künnecke M, *Tradition and Change in Administrative Law (An Anglo-German Comparison)*, Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg, 2007.

Laferrière É, *Traité de la juridiction administrative et des recours contentieux*, T. 2, Berger-Levrault, Paris, 1888.

Loi fondamentale pour la République fédérale d'Allemagne, Bundestag allemand, Berlin, Nisan 2025. (<https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80202000.pdf>)

Melleray F, *Essai sur la structure du contentieux administratif français*, L.G.D.J., Paris, 2001.

Memiş E, "Alman İdari Yargı Hukukunda İptal ve Ödev Davalarını İrdeleme", Prof. Dr. Ali Rıza Okur'a Armağan, C.: 20, S. 1, Beta Yayınevi, İstanbul, 2014, ss. 1051-1079.

Morot C, *Le tiers requérant et l'altération du recours pour excès de pouvoir en droit de l'urbanisme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, L'Université Toulouse I Capitole, 2018.

Onar S S, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C.1, 3. Baskı, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966.

Perinçek D, "Federal Almanya İdari Yargısında İptal ve Ödev Davaları", *C. 22, S. 1, 1966, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, ss. 165-214.

Rainer A, "Pluralisme des garanties et des juges et droits fondamentaux - Allemagne", *Annuaire international de justice constitutionnelle*, 29-2013, 2014, ss. 87-108.

Ruffert M, "Les droits publics subjectifs dans l'Allemagne contemporaine", *Les droits publics subjectifs des administrés*, Actes du Colloque organisé le 10 et 11 juin 2010 par l'AFDA, Collection Colloques & débats, LexisNexis, Paris, 2010, ss. 149-160.

Sommermann K P, "Le système des actions et la protection d'urgence dans le contentieux administratif allemand", vol. 11, no.6, 1995, *Revue française de droit administratif*, ss.1145-1171.

Sönmez Y, "İptal Davasında Sübjektif Dava Ehliyeti: Menfaat İhlali Koşulu", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku ABD, Ankara, 2023.

Taveau A, "L'accès au juge national et international contre les actes du pouvoir exécutif", *Théorie et pratique sur des questions d'actualité-Rapport du colloque franco-allemand des 7 et 8 septembre 2018*, in. *Revue internationale de droit comparé*, Vol. 71 N°2, 2019, *Études de droit contemporain*, Contributions françaises au 20e Congrès international de droit comparé, Fukuoka, 22-28 juillet 2018, ss. 571-580.

Tekinsoy M A, *İdari Yargılama Hukukunda Yürütmenin Durdurulması*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2013.

Teßmer D, *Klagemöglichkeiten nach dem Umwelt-Rechtsbehelfsgesetz (UmwRG) 2017*, Fachagentur Windenergie an Land, Berlin, 2017.

Türkoğlu Üstün K, "Almanya'da İdari Yargının Tarihi Gelişimi", Prof. Dr. Metin Günday Armağanı, Atılım Üniversitesi Yayınları No :65, Ankara, 2020, ss. 1443-1468.

Verwaltungsgerichtsordnung / Loi sur la juridiction administrative, Fransızca'ya Çev. Christian Autexier, Anne Cathaly, Centre d'Etudes Juridiques Françaises, Universität Des Saarlandes, Saarbrücken, 1995.

Wang H, "Administrative Litigation Plaintiff Qualification in Germany: Enlightenment to Chinese Law", Vol. 16, No. 1, 2020, *Cross-Cultural Communication*, Canadian Academy of Oriental and Occidental Culture, ss. 102-112.

Weidemann L, "Administrative Procedure and Judicial Review in Germany", *Judicial Review of Administration in Europe*, (Eds. Giacinto della Cananea, Mads Andenas), Oxford University Press, 2021, ss. 53-58.

Yıldız A Ç, "İmar Planlarında Kamusal Kullanıma Ayrılan Yerlerin Uzun Süre Kamulaştırılmaması Karşısında Alman Hukukundan Bir Çözüm Önerisi: Yükümlülük Davası", C. 2, S. 2, 2020, *Türk Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, ss. 283-306.

Yıldız A Ç, *Alman İdari Yargılama Hukukuna Özgü Bir Dava Türü - Yükümlülük Davası*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2021.

Yılmaz D, "Alman idari yargılama hukukunda iptal davası", C. XIII, Ankara, 2009, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, ss. 303-320.